

A close-up photograph of a red apple with green leaves, serving as the background for the text. The apple is on the right side, and the leaves are scattered around it. The background is a soft-focus green.

**DUUR
ZAAM
DOOR**

DE REGIONALE VOEDSELTRANSITIE

Tien tips voor versnelling

Colofon

Een uitgave van DuurzaamDoor

Uitgegeven in November 2020

Opdrachtgever: René Buijns namens DuurzaamDoor

Begeleider: Rosa Lucassen & Peter Koll

Auteurs: Hilde Engels, Jan Willem van der Schans

Eindredacteur: Merijn van Grieken

Vormgever: Xerox | OSAGE

Illustraties:

De foto's in deze uitgave zijn gebruikt met toestemming van de deelnemende praktijkinitiatieven

Deze uitgave is als e-boek gratis te verkrijgen via:

www.duurzaam.nl

De regionale voedseltransitie: Tien tips voor versnelling

Hilde Engels

Jan Willem van der Schans

In opdracht van RVO DuurzaamDoor

November 2020

Inhoud

De regionale voedseltransitie: Tien tips voor versnelling	3
Voorwoord	8
Inleiding	10
Samenvatting	12
1 Waarom deze uitgave?	19
2 Op weg naar een duurzaam voedselsysteem	23
2.1 Na de oorlog	23
2.2 Verduurzaming van ons voedselsysteem	26
2.3 De organisatie van kringlooplandbouw	28
3 Het belang van regionale voedseltransitie	35
4 Het verloop van een (voedsel)transitie	43
4.1 Het multi-level perspectief	44
4.2 De multi-fase benadering	47
4.3 Het multi-actor perspectief	51
4.4 De small wins benadering	53
4.5 De theorie in de praktijk van ons voedselsysteem	55
4.5.1 Multi-level perspectief	56
4.5.2 Multi-fase benadering	60
4.5.3 Multi-actor perspectief	62

5	Leren vanuit de praktijk op regionaal niveau	69
5.1	De Taskforce Korte Keten	69
5.2	Duurzaam Heeg	77
5.3	De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor	84
5.4	Burgers&Boeren4Food	95
5.5	Restaurants van Morgen	101
6	Tien tips voor de versnelling van de regionale voedseltransitie	112
	Verantwoording	115
	Dankwoord	117
	Over de schrijvers	118
	Verder lezen - referenties	121

Voorwoord

Tien tips voor versnelling van de regionale voedseltransitie. . . Beste lezer, wees gewaarschuwd. Voor u ligt geen blauwdruk voor initiatiefnemers als standaard voor succes. Want als deze uitgave iets laat zien, dan is het wel hoe gelaagd en complex het voedselsysteem in elkaar zit en hoe weerbarstig structuren zijn als je 'meters wilt maken' in een richting die afwijkt van de aangelegde, begaanbare paden. Iedere situatie en ieder initiatief om structureel iets te veranderen, vraagt om specifieke antwoorden en creatieve oplossingen. De schrijvers, Hilde Engels en Jan Willem van der Schans, bieden daarom geen blauwdruk, maar een stevig handboek voor wie zulke nieuwe paden wil verkennen.

In kort bestek wordt hier het landschap dat daarvoor de context vormt in kaart gebracht, zowel in praktische als in theoretische zin. En meer dan dat, om de beeldspraak nog wat verder door te voeren: voor wie zich inzet om het voedselsysteem te verduurzamen en de regionale voedselketens korter en sterker te maken, helpt het dat de schrijvers deze kaart ook hebben ingetekend met plaatsen die de afgelopen jaren ontgonnen zijn, plaatsen waar baanbrekende initiatieven van de grond zijn gekomen. Juist van die praktijk kunnen we leren en dat is wat deze uitgave zo waardevol maakt.

De schrijvers analyseren wat ze vanuit de Participatietafel Voedseltransitie van DuurzaamDoor hebben waargenomen en trekken daar lessen uit. Ze kunnen dienen als kompas voor iedereen die op regionaal niveau wegen zoekt naar verduurzaming van het voedselsysteem.

Het innovatieprogramma DuurzaamDoor ondersteunt maatschappelijke initiatieven die een duurzame economie helpen versnellen. Een van de belangrijkste thema's aan de Voedseltafel van DuurzaamDoor is de korte keten: eten van

dichtbij, eten uit de regio. De afgelopen jaren heeft de regio sterk aan belang gewonnen als het gaat om verduurzaming, en dat geldt zeker voor de transitie naar een duurzaam voedsel- en voedingssysteem. Dat het programma op dit thema aansprekende successen heeft geboekt, laten de voorbeelden zien die Hilde Engels en Jan Willem van der Schans in deze publicatie in de schijnwerpers zetten. Wij hebben ze gevraagd onderzoek te doen naar de betekenis van de regionale voedseltransitie bij de projecten die de afgelopen jaren zijn ondersteund door de Participatietafel Voedseltransitie. Wat betekent dit voor de partijen die deel uitmaken van dit project en wat kunnen overheden doen om de regionale voedseltransitie te versnellen?

Als voorzitters en secretaris van de Participatietafel Voedseltransitie hebben we met veel plezier aan de tafel leiding gegeven. We lezen deze uitgave vooral als een ode aan de vernieuwers die de afgelopen jaren onvermoeibaar initiatieven tot bloei hebben gebracht, zelfs meer dan in hoofdstuk 5 staan beschreven; kijk eens op www.duurzaamdoor.nl.

DuurzaamDoor kent een doorloop van vier jaar, die nu afloopt. Deze uitgave verschijnt daarmee op een goed moment: er is veel bereikt, er is veel geleerd, er is veel om op voort te bouwen en vooral: er is alle reden om de komende jaren de tien tips voor versnelling van de regionale voedseltransitie in de praktijk te gaan testen.

René Bruijns, *secretaris Participatietafel Voedseltransitie*

Daniëlle Kretz en Tim Verhoef, *Voorzitters Participatietafel Voedseltransitie*

Inleiding

Aan de rand van het Friese dorp loopt een brede sloot. Aan de overkant grazen koeien, van die elegante wit-zwarte. Nieuwsgierig kijken ze naar ons, ondertussen kauwend op het malse gras. Wat zou het mooi zijn als we hun melk voor onze voedselcoöperatie beschikbaar kunnen maken! We vragen het aan de boer. Maar hij zegt dat dat niet kan.

De melk van zijn koeien wordt namelijk door de grote zuivelcoöperatie gebruikt om kaas van te maken. Dit zijn kaaskoeien. Melk om te drinken komt uit Zuid-Holland of Brabant. We kijken naar de koeien in het Friese land en worden ons bewust van de lange weg die hun melk in ons eigen land aflegt. Deze melk, hoe dichtbij ook, zal onze coöperatie nooit kunnen gebruiken.

Het is nog maar een voorbeeld van de manier waarop ons voedsel wordt verwerkt. Het laat zien hoe ons voedsel industrieel wordt verwerkt buiten de regio en ver buiten ons zicht. Het is dan ook niet verwonderlijk dat kinderen niet weten waar ons eten vandaan komt en burgers vervreemd raken van hun voedsel en de voedselproductie. Logisch dat allerlei groeperingen ontstaan om zelf voedsel te verbouwen en hun oogst beschikbaar maken voor hun eigen gemeenschap.

Regionale voedselketens maken ons bewust van de manier waarop en waar ons eten wordt geproduceerd. Ze bieden boeren meer onafhankelijkheid en hogere marges; ze stimuleren consumenten om lokale en seizoensproducten te eten en ze zorgen voor meer verbinding en begrip tussen boeren en consumenten in hun rol als koper, burger en liefhebber van het landschap.

Wij zijn ervan overtuigd dat het verbouwen en regionaal op de markt brengen van voedsel een serieus alternatief kan zijn voor producten die anders soms 30.000 kilometer moeten afleggen. In Nederland zijn vele regionale initiatieven en er komen steeds meer bij. We krijgen oog voor vers en voedzaam voedsel uit de streek. Voor voedsel van dichtbij.

Dit boekje laat vijf mooie voedselinitiatieven zien, plaatst deze in theoretisch perspectief en geeft tien tips over wat nodig is om de beweging van regionale voedselnetwerken te versterken. Want regionaal voedsel is beter voor boer, burger, natuur en milieu. De regio, dat zijn we zelf.

Veel leesplezier!

Hilde Engels & Jan Willem van der Schans

PS. Reacties op deze uitgave zijn meer dan welkom! Stuur een bericht naar hilde@defruitmotor.nl of janwillemvanderschans@outlook.com

Samenvatting

Kennisprogramma DuurzaamDoor ondersteunt maatschappelijke initiatieven die een duurzame economie helpen versnellen op allerlei maatschappelijke thema's. Voedsel is er daar een van. DuurzaamDoor brengt de partijen bij elkaar en stimuleert ze om samen te werken en van elkaar te leren door kennis en ervaring te delen en om elkaar te inspireren. Duurzame ontwikkelingen kunnen zo in een versnelling komen en bijdragen aan systeemverandering, ook wel een transitie genoemd. Een van de thema's waaraan DuurzaamDoor veel aandacht besteedt is regionale, korte voedselketens. In deze uitgave bekijken we vijf praktijkvoorbeelden - wat gaat er goed en wat kan beter? - en geven tien tips voor versnelling van de regionale voedseltransitie aan de hand van de transitietheorie en de aanpak van small wins.

Na de hongerwinter in de Tweede Wereldoorlog is het doel om meer voedselzekerheid te bieden, boeren een beter bestaan te garanderen en geld te verdienen voor de wederopbouw. Het blijkt het startpunt van grote veranderingen in ons voedselsysteem naar grootschalige, intensieve landbouw voor de export, die plaatsvindt op Nederlandse en op Europese schaal. Tot op de dag van vandaag is dit nog steeds de dominante manier waarop het Nederlandse voedsel wordt geproduceerd. Het levert meer dan voldoende, veilig, goed en goedkoop voedsel op. Maar er doemen ook hardnekkige problemen op die zich in de loop der jaren hebben opgestapeld.

De vraag hoe we ons voedselsysteem kunnen verduurzamen wordt dus steeds urgenter. Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit spreekt zich uit voor een verandering naar kringlooplandbouw; deze visie wordt door de Tweede Kamer ondersteund. Er zijn meerdere manieren om kringlooplandbouw

te organiseren, zoals die van het agro-industriële model, dat doorgaat op het pad van het huidige dominante voedselsysteem van industrialisatie en globalisering. En zoals het geïntegreerde territoriale model voorstaat, waarin de voedselproductie in de regio een centrale plek inneemt en zich verbindt met andere regionale activiteiten zoals natuurbehoud, landschapsonderhoud, toerisme bij de boer, zorg en educatie. Dit model biedt een alternatief voor het huidige nationale voedselsysteem. Het regionale niveau wordt beschouwd als het meest passende niveau waarop praktisch ingespeeld wordt op veranderingen in klimaat en voedsel gerelateerde problemen. Regionale, korte voedselketens worden daarom steeds belangrijker in de verduurzaming van ons voedselsysteem.

De transitietheorie biedt inzicht in hoe zo'n fundamentele maatschappelijke verandering kan verlopen. We bespreken het multi-level perspectief, dat een transitie bekijkt als een proces op drie niveaus. Wat gebeurt er op de verschillende niveaus? Wordt er voldoende druk gezet op de dominante orde om veranderingen te realiseren en zijn er genoeg innovaties en alternatieven? De multi-fase benadering verdeelt een transitie in een aantal opeenvolgende fasen. Elke fase wordt gekenmerkt door bepaalde activiteiten of processen, van de innovaties én de reactie van het regime. Deze multi-fase benadering laat snel zien in welke fase de transitie zich bevindt en ook wat er nodig is om een fase verder te komen. Het multi-actor perspectief vraagt aandacht voor de veranderende machtsverhoudingen tijdens een transitie, zoals de relatie tussen boer en burger, of burger en overheid. Ook is de soort macht belangrijk. Tenslotte bespreken we de small wins benadering; kleine betekenisvolle stapjes van veranderingen van een project of initiatief.

Deze theorie passen we eerst toe op het nationale voedselsysteem. En vervolgens op vijf praktijkvoorbeelden.

De eerste is de Taskforce Korte Keten (TKK). De TKK wil regionale korte voedselketens ondersteunen en versterken door kennis te delen, en hun ontwikkeling te faciliteren. De droom van de TKK is om over twintig jaar minimaal 25% van het Nederlandse voedsel uit de korte keten te halen.

De tweede is Duurzaam Heeg, dat sinds 2012 samen met bewoners duurzame projecten uitvoert. Duurzaam Heeg heeft een voedselcoöperatie opgericht en verbouwt gewassen. Ook is het Voedselhuis Goede Verwachting ontstaan, een ontmoetingsplek voor bewoners en een educatieve plek voor scholen. De wens is om een grotere tuin te vinden met een professionele tuinder die er een inkomen uit kan halen. Duurzaam Heeg streeft naar een breder draagvlak van de Heegse bevolking.

Het derde voorbeeld is ketencoöperatie De Fruitmotor, opgericht in 2016 om bij te dragen aan verduurzaming van de Betuwse regio. Het doel is minder verspilling, beter fruit, meer economisch succes en meer biodiversiteit. Uiteindelijk wil De Fruitmotor in 2030 een Betuws biodivers bijenlandschap hebben gerealiseerd met meerdere regionale samenwerkingspartners - bloemrijk en aantrekkelijk voor mens en dier. Een volgende stap van De Fruitmotor in de verduurzaming van de Betuwe is de oprichting in 2020 van een regionale voedselcoöperatie Puur Betuws. Onder het motto 'lokaal, sociaal, lekker' verbindt Puur Betuws producenten en afnemers uit de streek.

Het vierde praktijkvoorbeeld is Burgers&Boeren4Food (BB4F), dat Jan Huijgen is begonnen op zijn boerderij. BB4F is een platform dat zich richt op nieuwe

vormen van verbinding tussen boeren en burgers in regionale samenwerking. Huijgen heeft in 2019 de coöperatie Burgerboerderijen opgericht om zijn visie uit te werken. Hij wil de impact van regionale voedselketens vergroten, waarvoor €30 miljoen budget nodig is van burgers, regio's en provincie en het Rijk om daarmee regionale voedselstrategieën (RVS) te ontwikkelen.

Het vijfde voorbeeld is Restaurants van Morgen, een initiatief van Greendish en stichting Natuur & Milieu. Onderzoek van Greendish wijst uit dat het menu in restaurants gezonder kan en dat er grote klimaatwinst valt te behalen door het gebruik van minder vlees of vis, zout, suiker en vet; het gebruik van meer groente en streek- en seizoensproducten; en het voorkomen van voedselverspilling. Greendish werkt samen met overheden en bedrijfsleven aan verduurzaming van menu's en keukens van restaurants. Oprichter Joris Heijnen heeft een droom om wereldwijd keukens te verduurzamen.

Deze voorbeelden laten zien hoe initiatiefnemers met veel doorzettingsvermogen en creativiteit aan de slag zijn in regionale voedselketens.

De tien tips voor versnelling van de regionale voedseltransitie richten we aan de overheid en de initiatieven zelf:

Tips voor de overheid

- 1. De regionale voedseltransitie kan versneld worden als de overheid meerjarige financiële ondersteuning beschikbaar stelt totdat de basis op orde is voor deze voorzieningen na vijf tot zeven jaar. Meerdere maatschappelijke voedselinitiatieven komen na twee tot drie jaar op een kantelmoment waar nog blijvende financiering nodig is, vooral als zij een intermediaire, overkoepelende functie vervullen. Zo ook bij de Taskforce Korte Keten.*
- 2. Het is belangrijk dat er snel een gemeenschappelijke agenda tot stand komt voor de ontwikkeling van regionale voedselnetwerken, met een gezamenlijk manifest.*
- 3. Dit manifest kan vervolgens in meer detail regionaal worden uitgewerkt in regionale voedselstrategieën (RVS), met regionale doelstellingen, strategie, middelen en een plan voor uitvoering.*
- 4. Een eenduidig beleid tussen de ministeries van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport versnelt de verduurzaming van het voedselsysteem.*

Tips voor de initiatieven

5. *Maak behaalde resultaten goed zichtbaar. Het kost tijd en moeite maar als je je succes met anderen deelt, levert dat vanzelf weer wat op aan middelen, media-aandacht of nieuwe leden.*
6. *Het ontwikkelen van een businessmodel is een continu proces. Geef het de aandacht die het verdient: het is de basis voor een gezonde onderneming.*
7. *Sluit je aan bij meerdere netwerken en vindt gaandeweg uit welk netwerk goed werkt voor jouw project.*
8. *Maak innovaties die je succesvol hebt toegepast breed kenbaar, zodat andere initiatieven die kunnen kopiëren. Misschien heb je wel een nieuwe standaard uitgevonden.*
9. *Zoek strategische verbindingen met gerenommeerde partijen die dezelfde belangen hebben en die dezelfde impact willen realiseren als jij en tegelijkertijd aanvullend zijn op de gebieden waar jouw organisatie goed in is. Samen sta je sterker.*
10. *Zorg ervoor dat je je waardenetwerk blijft onderhouden als je je organisatie ontwikkelt van waarden- naar belangennetwerk.*

1 Waarom deze uitgave?

Regionale, korte voedselketens worden steeds belangrijker in de verduurzaming van ons voedselsysteem¹. Ze maken ons bewust van de manier waarop en waar ons eten wordt geproduceerd. Ze bieden boeren meer onafhankelijkheid en hogere marges; ze stimuleren consumenten om lokale en seizoensproducten te eten en ze zorgen voor meer verbinding en begrip tussen boeren en consumenten in hun rol als koper, burger en liefhebber van het landschap.

Kennisprogramma DuurzaamDoor van RVO ondersteunt maatschappelijke initiatieven die een duurzame economie helpen versnellen op allerlei maatschappelijke thema's. Voedsel is er daar een van. DuurzaamDoor brengt (Rijks) overheid, provincies en gemeenten, ondernemers, onderwijs, onderzoek en burgerinitiatieven en maatschappelijke organisaties bij elkaar in Participatietafels en netwerken.

DuurzaamDoor stimuleert deze partijen om samen te werken en van elkaar te leren door kennis en ervaring op te doen en te delen, en om elkaar te informeren en te inspireren. Ook wel sociale innovatie genoemd. Duurzame ontwikkelingen kunnen op die manier in een versnelling komen en bijdragen aan systeemverandering, een transitie genoemd. Het programma is succesvol en heeft sinds het ontstaan in 2012 veel inspirerende bijeenkomsten gehouden. Dit heeft veel nieuwe zienswijzen en aanbevelingen opgeleverd die in rapporten zijn

---

¹ Voedselsysteem: het geheel van denken, doen en organiseren dat betrokken is bij het voeden van de bevolking, zowel bij alles wat nodig is voor de productie als consumptie van voedsel.

uitgebracht en er zijn ook vele mooie filmpjes en podcasts gemaakt. Deze zijn te zien en te luisteren op www.duurzaamdoor.nl.

Participatietafel Voedseltransitie

Op het gebied van de voedseltransitie² heeft de Participatietafel Voedseltransitie van DuurzaamDoor diverse duurzame initiatieven bij elkaar gebracht die oplossingen zoeken voor uiteenlopende duurzaamheidsproblemen in het voedselsysteem. We noemen de Superlijst, een benchmark voor supermarkten; Werkgroep Eigentijds Eigendom van Grond; Gezonde en Duurzame Voedselomgeving; de Korte Keten Coalitie; Restaurants van Morgen; NMCX-Haarlemmermeer; Burgers&Boeren4Food en de Bewuste Streekconsument Flevoland. Een aantal initiatieven biedt al nieuw perspectief en gaat over de organisatie van korte voedselketens in een dorp of regio.

Praktische aanbevelingen

Het doel van deze uitgave is om praktische aanbevelingen te geven die bijdragen aan de versnelling van de regionale voedseltransitie. Dat doen we door de context te schetsen van de voedseltransitie-opgave op nationaal niveau in hoofdstuk 2 en op regionaal niveau in hoofdstuk 3. Daarna geven we in hoofdstuk 4 inzicht in de manier waarop transitieprocessen verlopen en passen we die in hoofdstuk 5 toe op vijf initiatieven van de Participatietafel Voedseltransitie van DuurzaamDoor.

---

² Voedseltransitie: de verandering van het voedselsysteem, van wat nu gangbaar is naar een duurzaam systeem dat rekening houdt met de behoeften van Nederlanders van nu zonder het vermogen van toekomstige generaties in gevaar te brengen om in hun eigen behoeften te voorzien [50].

We laten zien hoe de (transitie)theorie ons kan informeren over de veranderingen die initiatieven bijdragen aan bredere veranderingen in ons voedselsysteem. We vragen ons daarbij af: Wat zien we in de praktijk? Wat zegt de theorie hierover en hoe kunnen de initiatieven bijdragen aan de versnelling van de transitie? En, wat hebben ze nodig? Deze vragen hebben geleid tot tien nuttige tips voor de versnelling van de regionale voedseltransitie, gericht aan andere voedselinitiatieven en beleidsmakers bij organisaties en overheden. Ook studenten en scholieren kunnen er hun voordeel mee doen.

REGIONALE, KORTE VOEDSELKETENS WORDEN STEEDS BELANGRIJKER IN DE VERDUURZAMING VAN ONS VOEDSELSYSTEEM

2 Op weg naar een duurzaam voedselsysteem

De geschiedenis van het Nederlandse voedselsysteem hangt nauw samen met de visie van toenmalige minister Sicco Mansholt van Landbouw. Na de hongerwinter in de Tweede Wereldoorlog is het doel: nooit meer honger. De oorlog maakt duidelijk dat ons land anders met voedselproductie moet omgaan. Bovendien gunt Mansholt de boeren een beter bestaan en is er geld nodig voor de wederopbouw. Het blijkt het startpunt van ons huidige voedselsysteem. In dit hoofdstuk schetsen we zijn visie, hoe tekorten overschotten worden, de noodzaak van verduurzamen en hoe we kringlooplandbouw kunnen organiseren.

2.1 Na de oorlog

Na de oorlog gelooft minister Mansholt in het stimuleren van export. In zijn visie moet de landbouw in Nederland daarom moderner en grootschaliger worden [1]. Voor de oorlog heeft 70% van de boerderijen minder dan vijf hectare land; het zijn gemengde bedrijven met wat vee en gewassen. Nu worden bedrijven steeds groter en gaan mechaniseren. In de jaren vijftig stappen boeren over op het gebruik van de trekker; die vervangt al snel het gebruik van paarden [2]. Boeren blijken in staat steeds meer te produceren, wat gunstig is voor die gewenste export. En ze ontvangen overeengekomen minimumprijzen voor hun producten. De staat zorgt voor een goede kennisinfrastructuur met agrarische scholen en landbouwvoorlichting. De Nederlandse landbouw ontwikkelt zich onder toezicht oog van de staat voortvarend, in wezen een staatsgeleide transitie.

De voedseltekorten veranderen in structurele overschotten, wat een steeds grotere last wordt op de landsbegroting.

DE VOEDSELTEKORTEN VERANDEREN IN STRUCTURELE OVERSCHOTTEN

Boterbergen en melkplassen

Als Mansholt van 1958 tot 1973 Europees commissaris voor Landbouw wordt, voert hij zijn ideeën over intensieve, grootschalige en exporterende landbouw ook door in de toenmalige Europese Economische Gemeenschap (zie kader: De ontwikkeling van het voedselsysteem binnen de EU). In 1959 worden de importheffingen van de zes landen van de Europese Economische Gemeenschap afgeschaft, waardoor de Europese handel een enorme impuls krijgt. Boeren gaan zich specialiseren in melkvee of akkerbouw en de intensieve veehouderij komt op. Ook de mediacampagne 'Melk moet, melk doet je goed' met stripfiguurtje Joris Driepinter doet zijn werk. De agrarische productie groeit steeds meer, wat ook op Europees niveau leidt tot boterbergen, melkplassen en graanbulten. Door fokprogramma's en speciaal veevoer wordt de productie verder opgestuwd. Geeft een koe in 1950 gemiddeld 2.980 liter melk, in 1980 is dat al 5.000 liter en in 2016 zelfs 8.200 liter [3]. In 1984 wordt het melkquotum ingevoerd om de melkproductie te beheersen.

Grens aan de groei

Als in 1972 de Club van Rome, een particuliere stichting van Europese wetenschappers, waarschuwt dat er een grens is aan de ongebreidelde groei [4], zijn

bestuurders weliswaar diep onder de indruk, maar doen er nog niet veel mee. Ondertussen worden de problemen van het voedselsysteem steeds zichtbaarder. We krijgen te maken met zure regen door mestoverschot en met dierziektes zoals gekke koeienziekte, varkenspest, mond- en klauwzeer, Q-koorts, et cetera. Het mestoverschot wordt groter [5], en de Europese Unie verleent Nederland ontheffing (derogatie), zodat boeren meer mest op het land mogen uitrijden. De omslag in denken over grootschalige landbouw zet verder door. Als unicum in de wereld komt in 2006 Partij voor de Dieren in het Nederlandse parlement. De partij komt op voor het belang van dieren. In datzelfde jaar publiceert de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO) het rapport 'Livestock's long shadow' [6]. Hierin staat dat er voldoende (ook economisch) haalbare maatregelen zijn om de impact van veehouderij op de omgeving aan te pakken, maar dat het aan politieke wil ontbreekt om er iets aan te doen. Als in 2015 de Europese melkquota worden afgeschaft, hebben boeren al nieuwe, nog grotere stallen gebouwd en staan de melkfabrieken al klaar om nog meer melk te kunnen verwerken. Het Europese fosfaatplafond wordt rap overgeschreden; 10% van de melkveestapel moet weg. In 2019 haalt de Raad van State een streep door het landelijke Programma Aanpak Stikstof (PAS) van het Rijk, waarna Nederland in een stikstofcrisis belandt. Aangezien landbouw een belangrijke bron is van de uitstoot van stikstof kijkt iedereen voor een oplossing naar de boeren. Een adequate oplossing voor het stikstofprobleem laat nog op zich wachten.

Milieuvriendelijke maatregelen

Dankzij druk van NGO's zoals Wakker Dier, Milieudefensie, Greenpeace en het Wereld Natuur Fonds worden af en toe - ook door of in samenwerking met het bedrijfsleven - milieuvriendelijke maatregelen genomen. Zo komt er onder meer 'sterren-vlees' (hoe meer sterren, hoe diervriendelijker), gaat de plofkip in de

ban, helpt een biodiversiteitsmonitor bij de aanleg van bloemrijke weiden en moeten groente en fruit voldoen aan PlanetProof producteisen voor de verduurzaming van de teelt. Het aanbod van vlees- en zuivelvervangers en biologische producten in de winkels groeit. Er is een steeds grotere groep van consumenten die het anders wil, en een deel van de boeren ook.

Tot op de dag van vandaag is grootschalige, intensieve landbouw voor de export nog steeds de dominante manier waarop het Nederlandse voedsel wordt geproduceerd. Nederland is de tweede exporteur van agrarische producten ter wereld. Het levert meer dan voldoende, veilig, goed en goedkoop voedsel op. Het adagium is 'We moeten de wereld voeden'. Maar de vraag is of we door de toenemende druk op natuur en milieu en de schade die het oplevert op termijn nog wel voldoende voedsel kunnen blijven produceren.

2.2 Verduurzaming van ons voedselsysteem

Verduurzamen van voedselsysteem steeds urgenter

Hoewel het Nederlandse voedselsysteem vindt dat het 'de wereld voedt' kent het ook hardnekkige problemen die zich in de loop der jaren hebben opgestapeld, zoals de voortdurende druk op boereninkomens, milieuvervuiling, biodiversiteitsverlies, voedselverspilling en een gebrek aan smaak en diversiteit van voedsel en zaden. Ook loopt het vertrouwen van consumenten een deuk op door voedselschandalen en stijgt het aan voeding gerelateerde gezondheidsklachten, zoals overgewicht en suikerziekte [7]. Daarnaast zijn er ook nog de risico's van multiresistente bacteriën en de verspreiding van dierziekten op de mens [8].

DE MANIER WAAROP WE NU ONS VOEDSEL PRODUCEREN RAAKT STEEDS VERDER UIT BALANS. HET GAAT VERDER DAN DE AARDE KAN GEVEN

De vraag hoe we ons voedselsysteem kunnen verduurzamen wordt in het licht van hiervoor genoemde problemen steeds urgenter. Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit spreekt zich uit voor een verandering naar kringlooplandbouw [9], want 'de manier waarop we nu ons voedsel produceren raakt steeds verder uit balans. Het gaat verder dan de aarde kan geven. En is niet houdbaar'. Er moet kringlooplandbouw komen die de landelijke klimaat- en biodiversiteitsdoelen ondersteunt [10].

Kringlooplandbouw is...

Kringlooplandbouw is een gezamenlijke zoektocht van boeren, betrokken burgers, bedrijven en onderzoekers naar het optimaal combineren van ecologische principes en moderne technologie, met nieuwe partnerschappen, nieuwe verdienmodellen en maatschappelijke diensten. Niet alleen gericht op een goede opbrengst en een zuinig gebruik van grondstoffen en energie, maar ook op zo min mogelijk belasten van klimaat, milieu en natuur. [Bron: WUR]

Kringlooplandbouw

Kringlooplandbouw is gericht op het vermijden van grondstofverlies door kringlopen te sluiten. Zo wordt bij kringlooplandbouw akkerland alleen gebruikt voor de productie van voedsel en niet voor productie van veevoer, graast melkvee alleen in gebieden waar geen akkerbouw kan plaatsvinden, wordt veevoer gemaakt van reststromen van voedsel en vervangt dierlijke mest kunstmest. Deze visie op landbouw is in 2019 in de Tweede Kamer gepresenteerd en goedgekeurd. Door kringlooplandbouw zal de veestapel kleiner worden en verminderen ook andere problemen zoals de uitstoot van broeikasgassen, milieuvervuiling, schade aan natuur en landschap en bodemdegradatie. De menselijke gezondheid verbetert, net als de kwaliteit van het leven op het platteland. De verandering naar kringlooplandbouw vereist een andere nieuwe manier van werken; boeren en organisaties zullen veel meer moeten samenwerken. Het vereist ook een andere manier van denken; van zoveel mogelijk naar zo goed mogelijk produceren. En ten slotte vereist het ook een andere manier van organiseren; sommige wetten en regels zullen moeten worden aangepast. Dit zijn de typische kenmerken van een transitie.

2.3 De organisatie van kringlooplandbouw

Nu we gaan inzetten op kringlooplandbouw, is de vraag hoe we die gaan organiseren. Voor het antwoord kijken we naar twee modellen die hoogleraar Rurale Sociologie Han Wiskerke van de Wageningen Universiteit & Research in 2009 heeft ontwikkeld [7]. Hij schetst twee modellen met twee verschillende perspectieven van waaruit oplossingen moeten komen: het agro-industriële model en het geïntegreerde territoriale model dat de regio centraal stelt.

Het agro-industriële model

Dit model gaat verder op het pad van het huidige dominante voedselsysteem van industrialisatie en globalisering. In dit agro-industriële model worden de oplossingen gezocht binnen het huidige denken, doen en organiseren en wordt het huidige nationale voedselsysteem slechts aangepast. Om hun inkomen te behouden, gaan boeren steeds verder met schaalvergroting. Ze bouwen grotere stallen en draaien meer productie. Dat is aantrekkelijk want door op grotere schaal te produceren drukken zij de kosten per kilo product, waardoor ze de concurrentie op de wereldmarkt beter aan kunnen. Om milieuproblemen het hoofd te bieden, komen er diverse technologische oplossingen, zoals het sluiten van kringlopen op industriële schaal en emissievrije stalsystemen. Om de kwaliteit en diversiteit van voedsel en zaden te vergroten, komen er nieuwe voedselverwerkingstechnieken, nieuwe recepturen en nieuwe smaakadditieven. Het gebrek aan consumentenvertrouwen wordt opgelost door onder meer extra kwaliteitscontroles van agrarische producten, tracking and tracing et cetera. Zo weet supermarktketen Albert Heijn van elk pak melk met het 'Beter voor Koe, Natuur en Boer'-logo van welke boerderij de melk afkomstig is. Gezondheidsproblemen zoals overgewicht lost men op door aangepaste productsamenstellingen met minder vet, minder zout, minder suiker en door het toevoegen van nieuwe functionele verrijkende ingrediënten.

Het geïntegreerd territoriaal model

In het geïntegreerd territoriaal model staat de voedselproductie in de regio centraal en is vaak verbonden met andere regionale activiteiten zoals natuurbehoud, landschapsonderhoud, toerisme bij de boer, zorg en educatie. Dit model biedt een alternatief voor het huidige nationale voedselsysteem en vereist vanuit de Nederlandse context een ingrijpend andere manier van denken, doen en organiseren; dit model staat voor een transitie. Om hun inkomen te

verbeteren, zetten boeren in op het toevoegen van waarde door bijvoorbeeld voor minder volume en meer kwaliteit te gaan, zoals het telen van biologische en streekproducten en het aanboren van alternatieve inkomstenbronnen, zoals het verwaarden van ecosysteemdiensten. Bijvoorbeeld door betaald te krijgen voor de opslag van CO₂ of extra betaald te krijgen voor het aanleggen van bloemrijke graslanden. Milieuproblemen worden opgelost door andere vormen van landbouw, aangepast aan de lokale omstandigheden met streekrassen en -gewassen. De kortere afstanden maken het sluiten van kringlopen gemakkelijk. Het gebrek aan kwaliteit en diversiteit wordt opgelost door het erkennen van streekeigen productie, meer ambachtelijke verwerking en smaak gebaseerd op puurheid in plaats van kunstmatige toevoegingen. Het vertrouwen van consumenten vindt een basis in transparantie, persoonlijke relaties (reputatie) en het eigen oordeelsvermogen van producent en consument. Gezondheid is gebaseerd op het eten van meer onbewerkte producten, meer fysieke beweging en een gezondere levensstijl.

Het ene of het andere gezichtspunt

Beide modellen worden vaak gepresenteerd als twee totaal verschillende oplossingen die elkaar eerder uitsluiten dan aanvullen [11], [12]. Maar in de praktijk blijkt dat ontwikkelingen in ons voedselsysteem bijna nooit zijn te verklaren vanuit uitsluitend het ene of het andere gezichtspunt. We spreken daarom van kansrijke hybridisering [11], waarbij beide oplossingen naast elkaar bestaan of zelfs vermengen.

Zo lijkt biologische landbouw qua productiewijze in het geïntegreerd territoriaal model te passen. Maar toen het steeds populairder werd en biologische producten ook in de gewone supermarkt verkocht werden, kwamen er nieuwe boeren bij en sloot het qua productiewijze en vooral qua organisatie van de keten juist beter aan bij het agro-industriële model.

Of neem verticale landbouw, het kweken van planten in een geklimatiseerde, gestapelde teeltomgeving, en andere hoog geautomatiseerde productiemethoden. Die lijken qua industriële logica te passen binnen het agro-industriële perspectief: groter en meer. Maar juist door deze nieuwe productiemethodes kunnen regio's en voedselgemeenschappen weer grip krijgen op de flexibele productie en distributie van vers onbewerkt voedsel, zonder tussenkomst van andere productie- en distributieketens.

Ook van een innovatie als strokenteelt, het telen van verschillende landbouwgewassen naast elkaar op een perceel, is op voorhand niet meteen duidelijk of die thuishoort in het agro-industriële of het geïntegreerd territoriaal model. Als we goed kijken naar impactvolle innovaties, blijkt vaak dat ze elementen van beide modellen bevatten.

De Nederlandse politiek is zich bewust van de noodzakelijke verandering. Ze heeft besloten in te zetten op de transitie naar kringlooplandbouw en heeft daarvoor de keuze uit de twee meest gangbare modellen van Wiskerke. Maar vandaag de dag heeft de politiek geen keuze gemaakt tussen een van de twee modellen en de vraag is of dit ooit zal gebeuren. Beide zoekrichtingen beweren de huidige problemen op te kunnen lossen en bevatten elementen die nuttig en relevant zijn. Bovendien zijn ontwikkelingen bijna nooit alleen te verklaren uit of het ene of het andere model.

**IN DE PRAKTIJK ZIJN ONTWIKKELINGEN BIJNA
NOOIT TE VERKLAREN VANUIT UITSLUITEND
HET ENE OF HET ANDERE GEZICHTSPUNT**

De ontwikkeling van het voedselsysteem binnen de EU

In 1958 wordt de Europese Economische Gemeenschap (EEG) opgericht door West-Duitsland, Frankrijk, België, Luxemburg, Italië en Nederland. Het landbouwbeleid van de EEG, later de Europese Unie (EU), krijgt sinds 1962 vorm in het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB). Binnen de kaders van het GLB bepalen de EU-lidstaten, dus ook Nederland, hun eigen landbouwbeleid. Hoewel er grote verschillen zijn hoe EU-lidstaten dit beleid invullen, zijn er toch gemeenschappelijke visies van waaruit het beleid ontwikkeld en uitgevoerd wordt [13].

In de EU bestaan verschillende, niet altijd gedeelde visies op het Europese voedselbeleid. Het agro-industriële model vormt aanvankelijk de basis voor het GLB na de Tweede Wereldoorlog: boeren moeten ondersteund worden om zoveel mogelijk te produceren, de zogenaamde productionistische visie. Voedselzekerheid, de ruime verkrijgbaarheid van voedsel, is dan belangrijk. Het handelsframe sluit hierop aan; het is de visie dat de wereldvoedselzekerheid is gebaat bij marktwerking, open markten en efficiency.

Als er meer oog komt voor de milieuproblemen die met het agro-industriële model gepaard gaan, ontstaat de milieuvisie. De term voedselzekerheid komt in een heel ander daglicht te staan, namelijk van volhoudbaarheid: kunnen boeren op termijn nog wel voldoende voedsel blijven produceren door veroorzaakte milieu- en ecologische schade? Hoe zeker is bijvoorbeeld de productie van groente en fruit nu in de afgelopen

dertig jaar 75% van de insecten is verdwenen [14], [15], waaronder ook bijen die belangrijk zijn voor de bestuiving van groente en fruit? Dan is er ook nog de visie dat gemeenschappen hun eigen zeggenschap moeten hebben over voedselproductie: voedselsoevereiniteit, dus zelfbeschikking over hun voedselproductie. Het zijn vooral deze vier visies die in Europa tot controverses leiden.

De belangen die bij de verschillende visies in het geding zijn, wisselen steeds en zijn soms met elkaar in conflict [13]. De verwachting is dat het GLB, hoewel het elke zes jaar wordt herzien, uiteindelijk geen grote veranderingen ondergaat, omdat de gevestigde (landbouw)belangen dat niet zullen toestaan. De onder andere in Nederland opkomende beweging naar regionale voedselvoorziening is in de EU een tegentrend van de anonieme internationale bulkstromen die op de wereldmarkt verhandeld worden.

3 Het belang van regionale voedseltransitie

Nu we in het vorige hoofdstuk hebben ingezoomd op het voedselstelsel op landelijk en Europees niveau, kijken we in hoofdstuk 3 naar de ontwikkelingen van het regionale voedselstelsel, een van de richtingen hoe de transitie naar kringlooplandbouw kan worden vormgegeven. We noemen een aantal belangrijke argumenten die pleiten voor een transitie op regionale schaal en onderstrepen het belang van deze onvermijdelijke verandering.

Het argument van de stadsregio als aangrijpingspunt voor verandering

Daar waar op nationaal niveau en in de Europese Unie de discussie over problemen en oplossingen soms dermate polariseert dat dit creatieve oplossingen blokkeert, lijkt het erop dat op regionaal en lokaal niveau pragmatisme een grotere rol speelt. Nationale en internationale besturen lijken niet in staat te zijn de klimaatcrisis op te lossen, terwijl dit theoretisch gezien het niveau is waarop oplossingen geformuleerd zouden moeten worden.

Juist op lokaal of stadsregioniveau zijn het burgemeesters van grote steden die de problemen ondervinden van klimaatverandering (bijvoorbeeld overstromingen van het riool bij piekregens) én die de middelen hebben om met pragmatische oplossingen te komen [16]. Deze lokale oplossingen gaan vaak veel verder dan de opportunistische en niet-bindende internationale afspraken. Deze redenering lijkt niet alleen te gelden voor klimaatproblemen, maar ook voor voedselpro-

blemen. Steden en omliggende gemeenten zijn samen een mooi voorbeeld van wat in de literatuur bekend staat als de stadsregio [17]. Verandering vindt plaats in die stadsregio. De stadsregio is het schaalniveau waarop interventies in het voedselsysteem enerzijds groot genoeg zijn om impact te hebben - in tegenstelling tot kleinschalige binnenstedelijke initiatieven - en anderzijds klein genoeg zijn om de verantwoordelijkheid naar betrokkenen terug te leiden - in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Rijk of de EU. Deze regionale aanpak van voedselvoorziening sluit aan bij het geïntegreerd territoriaal model zoals besproken in hoofdstuk 2 [7]. Ook sluit het, in ieder geval in theorie, aan bij het plattelandsbeleid dat een steeds belangrijker onderdeel is gaan uitmaken van het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB) van de EU sinds de zogenoemde Fischler-hervormingen in 2003. Sinds deze hervormingen wordt het inkomen van de boer losgekoppeld van de productie door de introductie van directe betalingen, en wordt meer budget overgeheveld van inkomenssteun voor boeren naar plattelandsontwikkeling in meer brede zin.

HET LIJKT EROP DAT OP REGIONAAL EN LOKAAL NIVEAU PRAGMATISME EEN GROTERE ROL SPEELT

Het argument van de gezondheidseffecten van ons voedselsysteem

Er is steeds meer oog voor de gezondheidseffecten van ons voedselsysteem [7]. Omdat gezondheid geen beleidsterrein is op Europees niveau, zien we veel

nationale en regionale en zelfs lokale initiatieven die gezondheid agenderen. Zo komt minister Gerda Verburg van Landbouw in 2009 met de nota 'Duurzaam Voedsel'. Het rapport 'Naar een voedselbeleid' van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid [8] heeft hier ook een impuls aan gegeven. Verschillende ministers en staatssecretarissen van het ministerie van Landbouw zien het belang om, naast de productie van voedsel, ook te kijken naar de problemen die te maken hebben met de consumptie van voedsel. Steden als Groningen, Tilburg, Amsterdam, Rotterdam en Arnhem hebben sinds enige tijd een vorm van voedselbeleid, in aanvulling op het landbouwbeleid van de provincies, het Rijk en de EU [18]. De eerste wethouder Voedsel in Nederland is in 2017 in Ede benoemd. Ook het maatschappelijke veld ziet het probleem met het Nederlandse voedselsysteem breder. Zo heeft de Transitiecoalitie Voedsel, een coalitie van Nederlandse koplopers in de wereld van landbouw, voedsel, natuur en gezondheid, thema's bepaald die passen binnen een omslag van landbouw naar voedselbeleid. Deze thema's gaan over gezonde voeding, een gezonde voedselomgeving, echte prijzen en consumptie van meer plantaardige eiwitten in plaats van dierlijke eiwitten (<https://transitiecoalitievoedsel.nl/>).

ER IS STEEDS MEER OOG VOOR DE GEZONDHEIDSEFFECTEN VAN ONS VOEDSELSTEEEM

Het argument van de voedselsoevereiniteit

Bij voedselsoevereiniteit kunnen producenten en consumenten zelf bepalen wat er wordt geproduceerd en geconsumeerd, hoe het wordt gedistribueerd en hoe het voedselsysteem wordt ingericht. Soevereiniteit is gebaseerd op zelfbeschikking, het recht om zelf te bepalen wat je doet. Voedselsoevereiniteit gaat dus verder dan voedselzekerheid; aankoop van voedsel op de wereldmarkt met tussenkomst van mondiale bedrijven en instellingen. Voedselsoevereiniteit is gebaat bij een zo kort mogelijke keten. De vraag is of dit op Europees, nationaal, regionaal of zelfs lokaal niveau moet plaatsvinden. In Nederland vertaalt zich dit onder andere in de vraag of er wel voldoende voedsel kan worden geproduceerd voor 17 miljoen Nederlanders in buitengewone crisismoments [19].

Bijvoorbeeld in een situatie van autarkie, waarbij er geen im- en export meer mogelijk is. De huidige wereldwijde Covid-19 pandemie maakt de kwetsbaarheid van lange aanvoerlijnen zichtbaar en laat het belang van korte ketens zien. Vanwege de verspreiding van het virus komt het luchttransport stil te liggen waardoor de beschikbaarheid van medicijnen uit China in het gedrang komt, worden bloemen doorgedraaid, blijven schappen leeg en krijgen goedkope medewerkers in vleesindustrie, afkomstig uit het buitenland, te maken met Covid-besmettingen. Door lekker op de fiets je eigen voedsel te halen, weet je waar het vandaan komt en dat het veilig en gezond is.

Het wordt steeds duidelijker dat de regio met zijn plattelandssteden en -dorpen weerbaarder en meer zelfredzaam moet worden. Bij voedselsoevereiniteit nemen regio's het heft in eigen hand, proberen de 'im- en export' te beperken en sluiten kringlopen op lokaal niveau waardoor geen waardevolle grondstoffen weglekken. Ook handhaven of versterken ze de (publieke) voorzieningen op het platteland waardoor de omgeving leefbaar blijft. Het streven naar voedselsoevereiniteit is overigens al in 1993 op de kaart gezet door Via Campesina, een brede mondiale

coalitie van NGO's die de rol van gezinsbedrijven in de voedselvoorziening propageert.

HET WORDT STEEDS DUIDELIJKER DAT DE REGIO MEER ZELFREDZAAM MOET WORDEN

De regio wint aan relevantie

Bovengenoemde argumenten laten zien dat de regio aan relevantie wint als schaal waarop voedselvoorziening georganiseerd zou kunnen worden. Stadsregio's hebben het meeste belang bij een gegarandeerde en gezonde voedselvoorziening en zijn voor een aantal belangrijke aspecten ook het beste in staat om dat goed te organiseren. Dat geldt ook voor een gezonde voedselomgeving waarop zij qua inrichting en het gebruik van het landschap directe invloed hebben. De Covid-19 pandemie laat ons de kwetsbaarheid van lange aanvoerlijnen zien en toont aan hoe belangrijk het is om de voedselproductie meer regionaal te organiseren. Door regionale voedselproductie kunnen kringlopen bovendien beter gesloten worden en kunnen (publieke) voorzieningen op het platteland behouden blijven zodat de regio leefbaar blijft.

DE COVID-19 PANDEMIE TOONT AAN HOE BELANGRIJK HET IS OM VOEDSELPRODUCTIE MEER REGIONAAL TE ORGANISEREN

Het regionale voedselsysteem is gebaat bij korte voedselketens

Het regionale voedselsysteem is gebaat bij korte voedselketens. Dit zijn ketens met niet meer dan één schakel tussen producent en consument. Bij korte ketens is er een relatie op basis van wederkerigheid (partnerschap), worden de kosten en baten eerlijk verdeeld en is er transparantie over de productie en herkomst van producten [20].

In korte ketens blijven er waarschijnlijk meer inkomsten over voor de boer om te investeren in duurzaamheid. Dat komt omdat er overbodige schakels tussenuit zijn of omdat de consument vanwege het directe contact met de boer bereid is een hogere prijs te betalen. Een korte geografische afstand maakt het mogelijk dat meer kringlopen worden gesloten. Bijvoorbeeld tussen een melkveehouder en akkerbouwer die bij elkaar in de regio zitten. De veehouder levert mest aan de akkerbouwer en die levert op zijn beurt weer veevoer voor de koeien van de veeboer. Dankzij korte afstanden is de burger niet alleen consument van het voedsel, maar wordt hij ook bezoeker en zelfs soms deelnemer van het bedrijf. Dit biedt kansen voor ontspanning en/of uitwisseling van ideeën over recreatie, educatie en innovatie. Het gebeurt zelfs al dat de consument daadwerkelijk een rol speelt in de bedrijfsvoering van de boer door bijvoorbeeld in pluktuinen of appelboomgaarden mee te helpen met de oogst. Een korte afstand tussen producent en consument betekent ook dat zij het landschap delen waarin het voedsel geproduceerd en geconsumeerd wordt. De consument heeft dus een direct belang bij het tegengaan van schadelijke emissies en bij het in stand houden of verfraaien van dat landschap.

De feitelijke afstand die door een consument als kort beleefd wordt, verschilt overigens per land, per thema en per product. In Nederland gaat het vaak om vijftientig kilometer, soms om veertig. Zo rekent Rotterdam met een straal van veertig kilometer rond de Euromast. Soms worden in Nederland provinciegrenzen genomen.

KORTE VOEDSELKETENS SPELEN EEN BELANGRIJKE ROL IN DE REGIONALE VOEDSELVOORZIENING

4 Het verloop van een (voedsel)transitie

Een transitie is een complex, onvoorspelbaar en langdurig proces dat vaak enkele generaties vergt en waarvan het eindresultaat niet vaststaat [21]. Maar hoe verloopt een transitie nu eigenlijk? Om dat duidelijk te krijgen, kijken we er op verschillende manieren naar: als een proces op meerdere niveaus (multi-level), met meerdere fasen (multi-fase) en met verschillende actoren (multi-actor). In dit hoofdstuk gaan we dieper op deze invalshoeken in en bespreken we de small wins benadering.

Het leuke van de transitietheorie is dat ze ontwikkeld is op basis van praktijkonderzoek. Hoewel de typische transitie natuurlijk niet bestaat, behandelen we hier een transitie alsof die verloopt van A naar B, netjes op drie niveaus, in vier fasen, met vier sectoren. We schetsen eerst het algemene plaatje van een transitie en beschrijven in 4.5 de theorie in de praktijk van ons voedselsysteem. In hoofdstuk 5 evalueren we de theorie in vijf praktijkinitiatieven waarvoor we tien lessen voor versnelling formuleren.

Transitie is...

Een transitie is een diepgaande structurele verandering van een maatschappelijk (sub)systeem, zoals energie, mobiliteit, voedsel en zorg, waarbij fundamentele veranderingen plaatsvinden in hoe we denken, doen en organiseren, zowel op economisch als op cultureel, technologisch, ecologisch en institutioneel gebied [21]–[23].

4.1 Het multi-level perspectief

Het multi-level perspectief geeft ons een instrument waarmee we de complexiteit van maatschappelijke veranderingen ietwat kunnen ontrafelen. Wat gebeurt er op de verschillende niveaus? Zet de economische en sociaal-politieke omgeving voldoende druk om veranderingen af te dwingen? Zijn er genoeg innovaties en alternatieven die het regime kunnen veranderen? Dit perspectief bekijkt een transitie als een proces op drie niveaus [24]–[27]: het regime op mesoniveau, het landschap op macroniveau en de niches op microniveau.

Mesoniveau

Het mesoniveau is het regime dat alle geschreven en ongeschreven regels omvat waartoe producenten, gebruikers, leveranciers, publieke organisaties en overheden, maatschappelijke groeperingen, onderzoek, onderwijs en financiële netwerken zich verhouden. Het regime geeft stabiliteit aan een systeem en is tegelijkertijd de grootste barrière op de weg naar verandering. Het regime innoveert, en doet dat stapje voor stapje, zodat de innovaties blijven passen binnen het stelsel van het dominante regime. Als binnen het regime het denken, doen en organiseren niet meer op elkaar aansluiten, ontstaat er stress, wat kan leiden tot verandering.

Macroniveau

Op macroniveau bevinden zich grote trends en golfbewegingen in het landschap op mondiaal niveau, ook wel landscape genoemd. Dit zijn trends waar we geen invloed op hebben. Deze zijn autonoom en niet direct door actoren van het regime te beïnvloeden. Het gaat hier om langzame bewegingen, zoals klimaatverandering of macro-economische trends, trends in bevolkingsaantallen,

maar ook plotselinge bewegingen zoals crises. Dit landscape oefent druk uit op het regime om te veranderen.

Microniveau

Ten slotte zijn er op microniveau de niches. Dat zijn ruimtes waarin baanbrekende innovaties zich kunnen ontwikkelen. Vaak bevinden deze niches zich buiten de werking van het regime, waardoor ze zich kunnen vormen zonder last te hebben van de selectiedruk van het regime. Als deze innovatiestructuren met hun netwerken, regels en middelen zich voldoende ontwikkeld hebben, oefenen ze druk uit op het regime door hun plek op te eisen in de markt³.

Drie niveaus die elkaar beïnvloeden en versterken

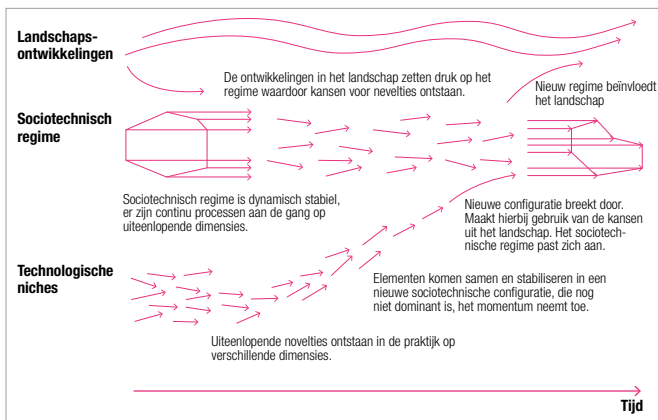
Een transitie komt dus voort uit de processen van deze drie niveaus, die elkaar wederzijds beïnvloeden en versterken. Of een innovatieve niche het regime succesvol kan benaderen, hangt af van twee processen: de druk vanuit de economische en sociaal-politieke omgeving én de destabilisatie van het regime, veroorzaakt door interne problemen. De werking van beide processen bieden een opening voor de innovatieve niche, maar of deze daadwerkelijk doorbreekt hangt ook af van het probleemoplossend vermogen van de innovatie of het vermogen om in maatschappelijke behoeften te voorzien [28]–[30]. Maatschappelijke transities zijn zo dus het resultaat van gelijktijdige opbouw- en afbraakprocessen in het regime [21].

³ Markt wordt hier gedefinieerd als een ruimte waar transacties plaatsvinden. Dat kunnen economische transacties zijn, maar ook het delen, ruilen of uitwisselen van sociale of ecologische producten en diensten.

EEN TRANSITIE KOMT VOORT UIT DE PROCESSEN VAN DRIE NIVEAUS, DIE ELKAAR BEÏNVLOEDEN EN VERSTERKEN

Figuur 1. Het multi-level perspectief op transitie (uit: Arkesteijn, Mierlo, & Potters, 2007, p.7; oorspr. Geels, 2002, p.1263).

4.2 De multi-fase benadering

De multi-fase benadering verdeelt een transitie in een aantal fasen, die een ontwikkeling in de tijd volgens een S-curve volgen. Deze S bestaat uit een periode met langzame voortgang, een periode met snelle ontwikkeling en weer een stabiele fase met langzame ontwikkeling. In deze uitgave gaan we uit van vier fasen [22], [32]: Pre-development, Take-off, Acceleratie en Stabilisatie.

Elke fase wordt gekenmerkt door bepaalde activiteiten of processen, bekeken vanuit de innovaties [33]. Net zo belangrijk is het hoe het regime omgaat met veranderingen. Daarom wordt de destabilisatie van het dominante regime ook in fasen beschreven [21], [30]. Hieronder staat bij elk van de vier fasen ook genoemd hoe het regime reageert op druk vanuit zijn omgeving. Zo kun je dus aan de hand van deze multi-fase benadering snel zien in welke fase de transitie zich bevindt en ook wat er nodig is om een fase verder te komen.

DE MULTI-FASE BENADERING LAAT ZIEN IN WELKE FASE DE TRANSITIE ZICH BEVINDT EN WAT ER NODIG IS OM EEN FASE VERDER TE KOMEN

1 Pre-development fase

In de eerste fase, Pre-development, wordt een zekere sociaal-politieke urgentie gevoeld en neemt de maatschappelijke druk toe. Regimespelers ervaren echter nog weinig druk van buitenaf. Ze ontkennen maatschappelijke problemen, zien ze als tijdelijk en bagatelliseren ze. Hun credo luidt: 'Business as usual'. Voor baanbrekende innovaties wordt deze fase gekenmerkt door experimenteren, in het ideale geval in een beschermde omgeving [34]–[36], die een niche genoemd wordt. De focus van deze innovaties is gericht op drie interne processen: het helder maken van visie en verwachtingen; het bouwen van sociale netwerken; leren en het opdoen van kennis en ervaring. De interactie tussen deze processen leidt tot scherpere afspraken die in de groep gedeeld worden. In eerste instantie wordt praktische, specifieke kennis ontwikkeld door het lokale project. Vervolgens worden kennis en ervaring in het eigen netwerk gedeeld, doordat bijvoorbeeld experts van het initiatief lezingen houden [37]. Het is belangrijk dat uit een diversiteit aan lokale projecten - zowel mislukte als geslaagde - een overkoepelende nichelevel ontstaat die de projecten verbindt en hun ontwikkeling versnelt, doordat de koepel acteert als een verbindende organisatie die uitwisseling van kennis en ervaringen bevordert [38], (financiële) middelen organiseert [37], activiteiten van lokale projecten coördineert of begeleidt, support regelt [36] of initiatieven benadert, inspireert en verbindt [39]. Om tot ontwikkeling te kunnen komen, heeft de niche in de meeste gevallen bescherming nodig die door krachten buiten de niche wordt gefaciliteerd. Het kan bijvoorbeeld gaan om experimenteerruimte, het verstrekken van (financiële) middelen, belastingvoordelen of -onthefving, of het in de schijnwerper zetten van het project.

BIJ PRE-DEVELOPMENT WORDT SOCIAAL-POLITIEKE URGENTIE GEVOELD EN NEEMT DE MAATSCHAPPELIJKE DRUK TOE

2 Take-off fase

In de tweede fase, Take-off, begint het veranderingsproces zichtbaar te worden. Verandering wordt aangejaagd door de gemeenschappelijke agenda's van politieke en private instellingen. Regimespelers zien nu wel de noodzaak tot verandering en erkennen de problemen, maar zetten defensief in op innovaties die geleidelijk en stap voor stap gaan. Tegelijk met de toenemende druk ondervinden deze gevestigde partijen steeds meer problemen met hun financiële en/of maatschappelijke prestaties. Regimespelers twijfelen steeds meer aan de levensvatbaarheid van (elementen van) het regime en onderzoeken of ze hun risico's kunnen spreiden, buiten het regime. Zo kunnen boeren bijvoorbeeld naast hun voedselproductie ook een zorgboerderij, een camping of boerderijwinkel beginnen, zodat ze ook op andere manieren geld verdienen. Voor de innovatieve niche staat de Take-off fase in het teken van de vroege introductie, en de groei en specialisatie van de innovatiestructuur. In deze fase ontwikkelt de niche het businessmodel. Experimenten dragen bij aan een transitie door het verdiepen (leren door specifieke kennis op te doen), verbreden (toepassen in nieuwe omgevingen) en het opschalen (verspreiden) van de innovatie [40]. De leerprocessen in de niche worden begeleid door een overkoepelende intermediair organisatie, die verspreiding van kennis stimuleert, bijvoorbeeld door presentaties van onderzoeken en het houden van workshops. Meer algemene kennis wordt omgezet in best practices, (kwaliteits)standaarden, normen en regels [37]. Deze leiden tot een dominant ontwerp van

de innovatiestructuur [41] met een eigen nicheregime met regels over denken, doen en organiseren. De niche groeit uit tot marktniche en maakt steeds meer onderdeel uit van de markt in brede zin (zie voetnoot³) waarbij de bescherming die de niche eerst genoot, steeds meer vervalst. De niche ontwikkelt zich en kan de confrontatie met het dominante regime aangaan [42].

3 Acceleratie fase

In de derde fase, Acceleratie, is de doorbraak zichtbaar met elkaar snel opvolgende structurele veranderingen. Regimespelers ervaren de problemen steeds meer als crisis en heroriënteren zich om te overleven in een fundamenteel veranderende omgeving. Voor de innovatieve niche luidt deze fase van acceleratie de brede verspreiding in van de innovatie. Het nicheregime is in volle interactie met het gevestigde dominante regime. Of de marktniche doorbreekt is mede afhankelijk van het probleemoplossend vermogen van de innovatie of het vermogen om in maatschappelijke behoeften te voorzien [28]–[30].

4 Stabilisatie fase

In de vierde fase, Stabilisatie, wordt weer een zeker dynamisch evenwicht gevonden met een veranderd, stabiel regime en neemt de snelheid van maatschappelijke veranderingen af. Het 'oude' dominante regime is afgebroken en de regimespelers melken hun oude bezittingen uit. Misschien blijft een restant van het oude regime nog actief aan de randen van het nieuwe regime als oude praktijken die zich onder het nieuwe dominante systeem kunnen handhaven. In het zogenoemde nieuwe regime vinden activiteiten plaats die de regels van het regime (her)bevestigen. De steeds doorgaande ontwikkeling van het dominante denken, doen en organiseren leidt tot vergaande optimalisatie en daardoor ontstaat uiteindelijk een lock-in situatie. Dit betekent dat we in

het systeem vastzitten omdat alles zo op elkaar is afgestemd dat verandering moeilijk is. Het regime wordt vervolgens weer uitgedaagd om te veranderen, zowel vanuit de externe omgeving als van binnenuit.

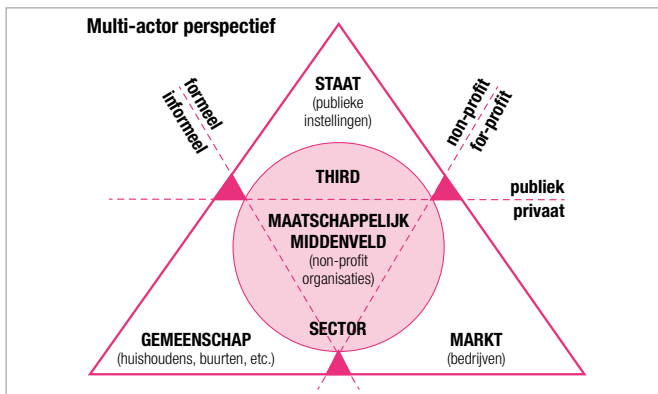
4.3 Het multi-actor perspectief

In dit derde perspectief staan de spelers ofwel de actoren centraal. In de vorige benaderingen wordt het regime gezien als een geheel van regels en handelingen, vrij abstract dus. Die regels en handelingen bestaan natuurlijk alleen bij de gratie van actoren die ze uitvoeren, nakomen en/of veranderen. Daarom zet het multi-actor perspectief de partijen centraal en koppelt deze aan een bepaalde macht die ze uitoefenen op anderen, of die ze zelf ondergaan [43].

Het multi-actor perspectief laat de verandering in machtsrelaties zien die tijdens een transitie plaatsvindt. Ze onderscheidt daarbij verschillende sectoren: de overheid, de markt, de burgergemeenschap en in het midden de zogenaamde derde partijen zoals onderwijs, vakbonden, kerken, coöperaties en NGO's. In figuur 2 is dit uitgewerkt.

Figuur 2. Het multi-actor perspectief op transitie, op sectorniveau (uit: Avelino & Wittmayer, 2015, p. 9)

In de loop van een transitie veranderen de machtsrelaties in en tussen de sectoren. Het gaat niet alleen over meer of minder macht, maar ook om de soort macht. Is het een macht die bestaande instituties ofwel instellingen kan versterken? Is het een macht die nieuwe innovatieve middelen kan ontwikkelen? Of is een macht die nieuwe instituties kan ontwikkelen? Zo zien we nu steeds meer burgerinitiatieven ontstaan, na een lange periode van overheid-markt dominantie. Sommige burgerinitiatieven nemen zelfs publieke taken over. Maar hoe zijn de machtsverhoudingen? Vindt er ook een herschikking van financiële middelen plaats als burgers publieke taken overnemen? En: als de overheid zich terugtrekt zonder die burgerinitiatieven in staat te stellen om optimaal tot wasdom te komen, zal de markt het dan niet spoedig overnemen?

HET MULTI-ACTOR PERSPECTIEF LAAT DE VERANDERING IN MACHTSRELATIES ZIEN DIE TIJDENS EEN TRANSITIE PLAATSVINDT

4.4 De small wins benadering

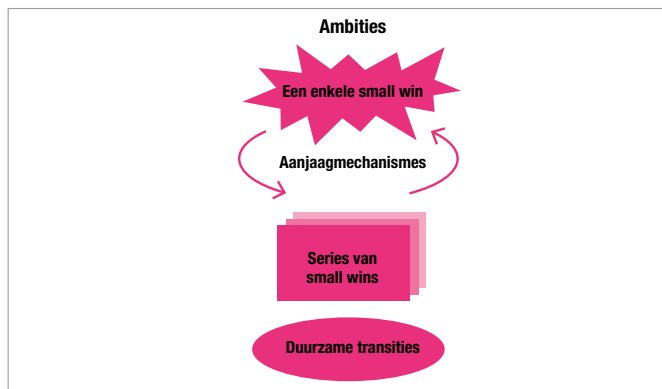
DuurzaamDoor heeft nog niet zo lang geleden de small wins benadering toegevoegd als instrument om bij te dragen aan transities. Met small wins wordt, net als de voorgaande transitiebenaderingen, gekeken naar het veranderingsproces. Small wins zijn kleine betekenisvolle stapjes van veranderingen van een kleinschalig project of initiatief. Op organisatieniveau, op micro- of lokaal niveau ontwikkelen zij een niche.

Small wins zijn dus kleine, diepgaande veranderingen op lokaal niveau met zichtbare resultaten voor de innovators zelf; ze dragen bij aan een gezamenlijke ambitie. Dankzij een stapeling van small wins wordt een grotere verandering bereikt die mogelijk kan bijdragen aan een transitie, zoals te zien is in figuur 3. De small wins benadering leidt tot positieve energie voor de betrokkenen van afzonderlijke initiatieven, juist omdat het grotere maatschappelijke plaatje niet per se onderdeel is van deze benadering - in tegenstelling tot het transitieperspectief. De benadering is gebaseerd op organisatieverandering-literatuur [44] en is bedoeld als een raamwerk om beleidsvoortgang en strategie te evalueren [45]. De gedachte is dat complexe maatschappelijke veranderingen niet doelgericht maar doel-geïnterpreteerd zijn. Dat wil zeggen: we nemen kleine stapjes op

basis van gedeelde opvattingen in het heden, maar kunnen pas achteraf, terugkijkend op alle gemaakte stappen, vaststellen wat het doel was van wat we daadwerkelijk bereikt hebben. De transitie die over veertig jaar heeft plaatsgevonden, is niet het resultaat van grootschalig visionair ingrijpen van enkele slimme geesten, maar komt voort uit de inspanningen van ontelbare individuen en groepen die nu, instinctief, duizenden kleine stapjes zetten in wat zij denken dat de juiste richting is [46].

Figuur 3. *Duurzame transities via kleine betekenisvolle stapjes (uit: Termeer & Dewulf, 2017, p. 7).*

De small wins benadering wordt ingezet om voortgang te realiseren en onderscheidt zes aanjagende mechanismen die zichzelf versterken [45]:

- **Enthousiasmeren:** het realiseren van small wins bevestigt het vertrouwen in elkaar, in de ideeën en in de resultaten. Deze positieve energie zit in zowel de technische kant (hét is gelukt) als de sociale kant (het is óns gelukt);

- **Experimenteren:** door te experimenteren krijg je meer inzicht in wat werkt voor jou en het project. Een behaalde small win geeft ideeën voor een volgende small win, terwijl een tegenvaller weinig risico met zich meebrengt;
- **Aantrekkingskracht:** winnaars hebben aantrekkingskracht. Als je succesvol bent met een project, trek je mensen die zich spontaan willen aansluiten, trek je financiële middelen aan en weet je media-aandacht te genereren;
- **Olievlek verspreiden:** een succesvol project krijgt vanzelf navolgers; anderen gaan het nadoen om eenzelfde succes na te streven. Een zwaan-kleef-aan-effect;
- **Verbinden:** een verandering op een plek kan consequenties hebben voor een andere plek of ander schaalniveau of ander beleidsterrein;
- **Onomkeerbaarheid:** Als er op meer plekken gelijktijdig kleine stappen worden gezet, kan dat leiden tot een bredere beweging. Small wins hebben de eigenschap dat ze lange tijd onder de radar blijven en daarmee redelijk ongevoelig zijn voor vroegtijdige beëindiging. Op het moment dat ze veel maatschappelijke en/of politieke aandacht krijgen en dus ook meer weerstand zullen oproepen, zijn ze vaak al zo talrijk dat het moeilijk wordt om het terug te draaien.

4.5 De theorie in de praktijk van ons voedselsysteem

Nu we de theorie van transitieën kennen, willen we ook de praktijk van ons voedselsysteem duiden en laten zien hoe de theorie er in de praktijk uitziet. De behandelde theorie is soms misschien wat abstract, maar meestal ook heel herkenbaar. Daarom gaan we in dit deel van het hoofdstuk in op

de veranderingen in ons nationale voedselsysteem vanuit het multi-level perspectief, de multi-fase benadering en het multi-actor perspectief.

4.5.1 *Multi-level perspectief*

Wat zien we op het regime-, landscape- en nicheniveau in het nationale voedselsysteem? In het Nederlandse **voedselregime** wordt al decennia gewerkt aan vergaande optimalisatie. Boerenbedrijven worden steeds grootschaliger en intensiever. Ze zijn gericht op kostenverlaging, omdat boeren daarmee een groter exportvolume kunnen bereiken, en maken gebruik van goedkope arbeid, van kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen. De problemen stapelen zich op. We hebben een minder gezonde leefomgeving en veel producten kennen ook kosten op sociaal- en milieugebied, die niet in de productprijs verrekend worden. We hebben onevenwichtige machtsverhoudingen in ketens en een markt met laaggeprijsde bulkproducten, die zich ook nog grotendeels buiten Nederland bevindt. Maar niet alleen worden agrarische producten voor circa 75% geëxporteerd, ook de aanvoer wordt voor 75% geïmporteerd. Een logische gedachte dus om naar grondgebonden kringlooplandbouw te gaan.

Niet per se gezonde voeding

En dezelfde ontwikkelingen gelden voor de voedselindustrie: steeds grootschaliger, gedreven door winstmaximalisatie en kostprijsverlaging. Dat draagt niet per se bij aan gezonde voeding. Denk aan productie van sterk bewerkt voedsel met veel suiker, zout en vetten. De industrie maakt gebruik van een zeer beperkt aantal gewassen waardoor de biodiversiteit afneemt. Door fusies en overnames zijn het vaak multinationale spelers geworden met een grote macht in de keten, wat invloed heeft op het verkrijgen van (financiële) middelen, belastingvoordelen en data. De boer(in) staat onder druk. Hij/zij heeft vaak geen opvolger. Hij of zij voelt zich niet altijd gewaardeerd terwijl hij/zij wel zijn best doet om aan steeds ingewikkelder wet- en regelgeving te voldoen en bereid is om steeds weer

te investeren in milieumaatregelen. Een beperkt aantal boeren opereert ook steeds geïsoleerder en heeft minder contact met de eindconsument. Kritiek op het voedselsysteem kan worden ervaren als anti-boer, wat een open debat niet bevordert om tot mogelijk andere richtingen te komen.

DE CONSUMENT KAN HET VOEDSELSYSTEEM VERANDEREN DOOR ANDERS IN TE KOPEN, NAMELIJK GEZONDER, DUURZAMER, MEER BIOLOGISCH, MINDER VLEES EN MEER PLANTAARDIG

Anders inkopen

De consument kan meehelpen het voedselsysteem te veranderen door anders in te kopen, namelijk gezonder, duurzamer, meer biologisch, minder vlees en meer plantaardig. De consument is wel voor duurzaamheid, maar toch is de prijs vaak leidend in aankoopbeslissingen. En waarom zou die met honderden marketingboodschappen per dag van grote gevestigde merken (die niet overwegend duurzaam handelen) dan iets anders kopen? Ook het optimistische idee van het zogenaamde butterfly-effect (een vleugelslag die een grote verandering in beweging zet) is hier niet heel realistisch. Want tegen zulke enorme productstromen met 75% internationale herkomst en bestemming kan een Nederlandse consument ook niet op eten. De macht van de Nederlandse consument is dus beperkt. Dat moet dus anders.

Initiatieven gericht op de korte keten

Op **nicheniveau** dienen zich steeds meer initiatieven aan die zijn gericht op de korte keten, zoals stadslandbouw, regionale coöperaties, nieuwe initiatieven waarbij boer en consument rechtstreeks met elkaar verbonden zijn, veelal zonder tussenkomst van (grote) regimepartijen. Soms zijn het nieuwe bedrijven, zelfs begonnen door mensen die oorspronkelijk niet uit de agrarische sector komen. En soms zijn het bestaande boeren die niet langer kiezen voor schaalvergroting en kostprijsverlaging, maar juist voor toegevoegde waarde.

Ze bewegen zich in een niche, die vergelijkbaar is met de niche van multifunctionele landbouw. Dit zijn productiebedrijven met andere functies ernaast, zoals zorg, educatie en toerisme. Ook de verkoop van producten in een eigen boerderijwinkel hoort hierbij - een korte keten bij uitstek.

Aan de andere kant zijn er boeren die zich altijd al verzet hebben tegen schaalvergroting en specialisatie. Er zijn nog steeds gemengde bedrijven in Nederland, waarbij akkerbouw en veeteelt op het bedrijf voorkomen en elkaar versterken. Terwijl de rest van de bedrijven zich voegde naar de logica van het dominante regime, bleven zij als kleine niche achter aan de rand. Zo is in Nederland de groep biologische en biodynamische landbouwers slechts 4.3% (op basis van landgebruik, bron www.groenkennisnet.nl). En juist nu vormen zij weer een inspiratiebron voor de nieuwe beweging van kringlooplantbouw in het eerder aangehaalde geïntegreerd territoriaal model.

BIOLOGISCHE EN BIODYNAMISCHE LANDBOUWERS VORMEN WEER EEN INSPI- RATIEBRON VOOR DE NIEUWE BEWEGING VAN KRINGLOOPLANDBOUW

Trends op landschapeniveau

Op landschapeniveau zien we een aantal trends en crises. Bovenaan staan het veranderende klimaat, de sterke vermindering van biodiversiteit en de verstoorde stikstof- en fosforkringlopen, die het regime sterk uitdagen om te veranderen [48]. Ook de Covid-19 pandemie is een ontregelende crisis die leidt tot herbezinning, minder reizen, een meer regionale oriëntatie en een verscherpte zoektocht naar meer duurzame modellen. Ook de vraag naar regionaal voedsel groeit. Tegelijkertijd zien we een groeiende wereldbevolking en verstedelijking. Deze trend grijpt het regime niet aan als veranderende kracht maar als versterkende kracht, want het versterkt de heersende overtuiging van het regime: 'Nederland voedt de wereld'. Toch lijken de krachten die verandering vergen het langzamerhand te winnen.

Meer samenwerking en wederkerigheid

Dit multi-level perspectief laat zien waar de trends, uitdagingen en kansen liggen. Het eerder vermelde agro-industriële model gaat uit van aanpassing van het regime binnen de huidige denk- en organisatiekaders. Maar als je de trends, uitdagingen en kansen bij elkaar pakt, kom je ook tot een nieuw, aangepast voedselsysteem. De kern is dat daarin plaats is voor meer samenwerking

en wederkerigheid tussen de verschillende schakels van de keten. Een voedselsysteem met eerlijke en echte prijzen, met gezond voedsel van hoge voedingswaarde, met duurzaam voedsel dat circulair geproduceerd is. Een systeem waarvan de productie ondersteunend is aan natuur en landschap en waarin de verhoudingen tussen boer en consument direct en waardevol zijn. Het eerder vermelde geïntegreerd territoriaal model heeft veel van deze kenmerken in zich. Regionale voedselketens kunnen daaraan een directe bijdrage leveren.

4.5.2 *Multi-fase benadering*

De multi-fase benadering laat zien dat we pas aan het begin staan wat betreft de veranderingen in het voedselsysteem. Er zijn heel veel initiatieven, maar ze zijn nog niet met elkaar in verband gebracht. Er is vanuit het Rijk en/of de provincies nog geen structurele ondersteuning met financiële middelen voor de voedselbeweging die de korte keten centraal zet. Regimespelers, zoals de protesterende boeren die we dit jaar door het hele land zien, komen hun belangen verdedigen. Zij worden daarbij ondersteund door industriële regimepartners zoals de veevoerindustrie. Regimespelers zien wel de noodzaak van veranderingen, maar zien ze als tijdelijk of bagatelliseren ze. De boeren protesteren omdat ze hun bedrijven willen behouden vanuit hun economisch belang en overtuiging dat ze vanuit Nederland een bijdrage kunnen leveren aan het wereldvoedselvraagstuk.

Veranderingen van regimespelers

Andere regimespelers voeren langzaam kleine duurzaamheidsveranderingen door die passen binnen de regels van het regime, onder druk van NGO's of van veranderende regelgeving. Zo introduceert Campina Weidemelk, heeft het Wereldnatuurfonds de biodiversiteitsmonitor en heeft Albert Heijn een schap met Streeckproducten, vleeswaren en kaas van ambachtelijke slaggers en kaasmakers. Een andere belangrijke speler in het voedselsysteem is Rabobank.

Op het niveau van de stadsregio is Rabobank promotor van regionaal voedsel. Onduidelijk is in hoeverre deze stellingname op centraal niveau heeft geleid tot veranderingen in de kredietverstrekking aan initiatieven die de korte keten centraal stellen. Als Rabobank als geheel deze beweging naar regionaal voedsel ondersteunt, is sprake van een in transitietermen 'betekenisvolle doorbraak'. Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit met minister Carola Schouten voorop, propageert kringlooplandbouw en ziet regionale voedselketens als ondersteuning daarvan. Maar de noodzakelijke gemeenschappelijke agenda voor regionale voedselketens is er nog niet. De conclusie moet zijn dat de transitie naar regionale voedselketens zich pas net in de tweede fase van Take-off bevindt. Nu dat duidelijk is, biedt dat ook handvatten voor aanbevelingen hoe initiatieven zich naar de volgende fase kunnen ontwikkelen. Door die bril gaan we de initiatieven van hoofdstuk 5 bekijken.

REGIMESPELERS ZIEN WEL DE NOODZAAK VAN VERANDERINGEN, MAAR ZIEN ZE ALS TIJDELIJK OF BAGATELLISEREN ZE

4.5.3 *Multi-actor perspectief*

Het multi-actor perspectief vraagt aandacht voor de veranderende machtsverhoudingen tijdens een transitie. We zien verschillende relaties ontstaan die we hieronder behandelen.

Relatie tussen boer en burger

In regionale ketens draait het vooral om de directe relatie tussen boer en consument, juist om de bestaande machtsverhoudingen te omzeilen. De vraag is of het wel zo verstandig is om de twee zwakste schakels uit de keten, de boer en de consument, samen te brengen. Vanuit machtsverhoudingen gezien is het riskant, zeker als er geen verdere ondersteuning (lees: empowering) gegeven wordt. Bovendien hebben boeren het druk met hun bedrijf. Ze hebben nauwelijks tijd om ook nog de verwerking, distributie en directe afzet van hun producten aan de consument te organiseren. Ook consumenten hebben het druk en nauwelijks tijd om het kopen van hun voedsel direct bij de boer te organiseren. Beide partijen hebben waarschijnlijk baat bij ondersteuning door partijen die tussen de boer en de consument gaan staan en de onderlinge band faciliteren.

Relatie tussen burger en overheid

Er zijn veel meer actoren actief dan alleen overheden, gevestigde marktpartijen en burgerinitiatieven. Denk aan innovatieve food startups, die het bestaande regime uitdagen, maar niet noodzakelijkerwijs voortkomen uit actieve burgerbetrokkenheid of alternatieve voedselnetwerken. En er zijn ook onafhankelijke professionals actief (zzp'ers) die burgers ondersteunen hoe zij een rol van betekenis kunnen spelen in de voedseltransitie. Daarnaast kunnen we ook veel meer relaties tussen die actoren definiëren. De overheid als geheel verhoudt zich tot burgerinitiatieven niet alleen via (stedelijke) voedselstrategieën, maar kan ook burgerinitiatieven erkennen en zelfs financieel belonen voor hun rol in het oplossen van publieke problemen. De overheid koopt dus niet alleen voedsel in, maar ook voedseleducatie, sociaal-maatschappelijke zorgverlening aan achtergestelde groepen die als vrijwilliger/zorgcliënt actief zijn in stedelijke voedselproductie, en de overheid koopt in feite ecosysteemdiensten in, die nu

veelal gratis geleverd worden door (stedelijke) voedselinitiatieven (beschutting tegen hitte, waterbuffering, biodiversiteit et cetera).

Burgers in waardennetwerken rond best persons

Burgerinitiatieven toegespitst op voedsel worden vaak gedragen door de visie en inspanningen van een of enkele gedreven personen die vanuit praktijkervaring, vaak belangeloos, problemen aan de orde stellen. Ze organiseren bijvoorbeeld kooklessen met gezonde, vegetarische of etnische menu's om maaltijden te leren bereiden of organiseren aanschuiftafels met buurtbewoners om eenzaamheid te bestrijden.

Burgerinitiatieven handelen vaak vanuit een meer geïntegreerd en meer omvattend ideologisch geïnspireerd perspectief dan overheidsfunctionarissen die verantwoordelijk zijn voor deelaspecten van het probleem en zijn gebonden aan formele procedures. Burgerinitiatieven zijn gebaseerd op andere principes dan de markt, namelijk efficiency, rechtvaardigheid en doelmatigheid. Mensen haken aan vanuit solidariteit en betrokkenheid en niet omdat ze er iets mee hopen te verdienen. Voorbeelden zijn voedselbanken of koken voor buurtbewoners. Een zwak punt van burgerinitiatieven is dat ze, vanuit beleid gezien, spontaan opkomen, en ook weer spontaan kunnen verdwijnen als betrokken initiatiefnemers hun belangstelling verliezen door bijvoorbeeld een verhuizing of een andere levensfase. Een ander punt is dat burgerinitiatieven vaak sociaal exclusief zijn, juist omdat men zich verbindt op basis van (identiteitsgebonden) ideologisch gedeelde kaders. Bijvoorbeeld koken volgens joodse, islamitische of christelijke spijswetten of de buurt-BBQ.

BURGERINITIATIEVEN HANDELEN VAAK VANUIT EEN MEER GEÏNTEGREERD, IDEOLOGISCH GEÏNSPIREERD PERSPECTIEF

Opschaling naar belangennetwerken van best practices

Het is interessant om te kijken hoe burgerinitiatieven kunnen opschalen. Onderzoek naar burgerinitiatieven in Rotterdam laat zien dat bij opschaling vaak sprake is van een verandering van de nadruk op best persons naar best practices. Juist door de praktijken voorop te stellen - en niet de gedreven personen - ontstaat een basis voor continuïteit en een springplank naar uitbreiding van het initiatief dat verder gaat dan de directe kring van initiatiefnemers of direct betrokkenen. Ook is het goed mogelijk best practices vast te leggen, te documenteren, te monitoren en op impact te evalueren. Dit maakt het ook mogelijk ze te accrediteren, een officiële status te geven waardoor de overheid er ook financiële middelen aan kan toewijzen. De best practice die uit het burgerinitiatief is aangereikt, kan vergeleken worden met oplossingen die vanuit professionals in ambtelijke dienst worden aangereikt. En als deze best practice van burgers doelmatiger, rechtvaardiger of efficiënter is, dan kan in principe de financiering daarvan door de overheid worden overgenomen.

Burgerinitiatieven kunnen ook opschalen richting de markt. Hier gaat het bij opschaling vaak om een verandering van nadruk van waarden naar belangen. In eerste instantie krijg je ondersteuning van een kleine groep gelijkgestemde consumenten die dezelfde waarden aanhangen als de initiatiefnemers. Maar deze groep consumenten is niet groot genoeg om voor de initiatiefnemers een

volwaardig inkomen te verdienen. Nu ontstaat een dilemma, want om te groeien moeten ook partijen aanhaken die niet noodzakelijkwijs dezelfde waarden omarmen als de initiatiefnemers, maar er wel een belang bij hebben dat het initiatief groeit. Bijvoorbeeld: een supermarktketen omarmt korte ketens niet zozeer vanwege de achterliggende waarden, maar omdat dit het imago van de winkelformule ondersteunt; een cateraar omarmt unieke regioproducten om zich te onderscheiden van andere eetervaringen buitenshuis, die onderling uitwisselbaar zijn en daarom altijd onderhevig zijn aan neerwaartse druk op de prijzen. In beide gevallen worden ook groepen consumenten aangeboord die niet noodzakelijkerwijs het waardenkader van de initiatiefnemers omarmen, maar er wel aan bijdragen dat de impact van het oorspronkelijke burgerinitiatief wordt vergroot. Deze omslag van waarden naar belangen is een evenwichtsnummer, waarbij je moet voorkomen dat het initiatief verdwijnt. Er zijn talloze voorbeelden waarbij burenhulpinitiatieven dankzij internet zijn uitgegroeid tot nieuwe businessmodellen, zoals het delen van een auto, het koken van maaltijden voor buurtgenoten, het onderling uitlenen van gereedschappen en het aanbieden van woonruimte tijdens vakanties, et cetera. Dergelijke voorbeelden van burgerinitiatieven die uitgroeien tot deeleconomieplatforms worden aanvankelijk omarmd als voorbeelden van de nieuwe economie, onder andere omdat onbenut potentieel, zoals voertuigen en gebruiksvoorwerpen, beter worden benut dan in de oude economie. Helaas is gebleken dat oplossingen in de deeleconomie van burgers ten prooi kunnen vallen aan slimme ondernemers uit de oude economie.

BURGERINITIATIEVEN KUNNEN OOK OPSCHALEN RICHTING DE MARKT

Soort macht

Tenslotte is de vraag welke macht het nieuwe fenomeen van regionale voedselketens nodig heeft om te versnellen? Een versterkende, innovatieve en/of transformatieve macht? Kunnen regionale voedselketens in de omslag van slimme specialisatie naar grotere zelfvoorziening voldoende eigen middelen genereren, hebben ze dus innovatieve macht? Of blijven ze afhankelijk van de herverdeling van middelen op nationaal niveau of vanuit de EU in Brussel? Deze nieuwe korte ketens hebben een verandering van het huidige dominante regime nodig om te functioneren. Maar hebben ze van zichzelf ook voldoende transformatieve veranderlijke macht om dat regime zo ver te krijgen dat ze veranderen? Of kunnen ze alleen overleven als ze aanhaken op bestaande logistieke processen van bijvoorbeeld (regionale) supermarkten, waardoor ze niet zozeer transformatief maar versterkend werken? Het zijn belangrijke vragen waarvan de antwoorden nog niet duidelijk zijn.

WELKE MACHT HEEFT HET NIEUWE FENOMEEN VAN REGIONAAL VOEDSEL NODIG OM TE VERSNELLEN?

5 Leren vanuit de praktijk op regionaal niveau

In dit hoofdstuk bekijken we vijf initiatieven van de Participatietafel DuurzaamDoor door de lens van de transitietheorie (multi-fase benadering en multi-actor perspectief) en de small wins benadering. De initiatieven gaan elk op een eigen manier over de transitie naar een regionaal voedselsysteem. Wat zijn hun uitgangspunten, ambities en doelstellingen en hoe staan ze er nu voor? Wat zou op grond van de theorie de volgende stap kunnen zijn om de transitie te versnellen?

5.1 De Taskforce Korte Keten

Doelstelling, ambities en activiteiten

De Taskforce Korte Keten (TKK) wil regionale korte voedselketens ondersteunen en versterken door kennis te delen, ontwikkeling te faciliteren en het momentum zo goed mogelijk te benutten (<https://taskforcekorteketen.nl/>). De TKK wordt gedragen door meer dan honderdvijftig korte keteninitiatieven in Nederland en wordt ondersteund door de Transitiecoalitie Voedsel, Land- en Tuinbouworganisatie (LTO), het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en Rijksdienst voor Ondernemend Nederland vanuit het programma DuurzaamDoor.

De droom van de TKK is om over twintig jaar minimaal 25% van het Nederlandse voedsel uit de korte keten te halen. Op nationaal en Europees niveau moet dan eerst worden erkend dat de ontwikkeling naar een regionale voedsleconomie

serieuze aandacht en ondersteuning nodig heeft. De TKK pakt een aantal belemmeringen aan zoals de verbetering van logistieke efficiency, de beloning van de boer middels blockchaintechnologie en de verbreding naar andersoortige afnemers. In 2019 en 2020 heeft een volledig programma voor ondernemers inhoudelijk geholpen om het belang van korte ketens verder op de agenda van overheden te zetten.

Foto: De programmaraad en Raad van Advies van de Taskforce Korte Keten (van <https://taskforcekorteketen.nl/organisatie/>)

Status en zelfevaluatie

Door de Covid-19 pandemie zijn regionale voedselketens in buitengewone belangstelling komen te staan. Boerderijwinkels profiteren hiervan. Ze worden vaker bezocht, behalen meer omzet en ontvangen nieuwe klanten. De verbinding tussen boer en burger komt daardoor goed tot stand. De burger heeft zekerheid

waar zijn voedsel vandaan komt en de boeren hebben een beter verdienmodel. Deze versnelling is gefaciliteerd door de campagne 'Support Your Locals', waaraan het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, provincies, Rabobank en Stichting DOEN hebben bijgedragen. Bestuurders zien korte ketens als methode om de waardering van de burger voor de boer vorm te geven en de boer in staat te stellen een duurzamer bedrijfsmodel te organiseren. Korte ketens geven daarnaast (regionale) voedselzekerheid. Maar hoewel de vraag naar regionaal voedsel groeit, is het nog lang niet mainstream. Dat zal meer tijd vragen.

De TKK wil de mogelijkheden voor regionale voedselsystemen verruimen. Ze wil initiatieven met elkaar verbinden, een lerend netwerk faciliteren, ondernemers ondersteunen en de verschillende overheden stimuleren om een eenduidig voedselbeleid te maken. Het is tot nu toe lastig voor de ondernemers van de TKK om aan doelstellingen voor de lange termijn te werken. Hoewel het Rijk en de provincies korte ketens erkennen als belangrijk thema, wordt de TKK nog onvoldoende gefaciliteerd met (financiële) middelen, waarmee menskracht voor langere tijd vastgelegd zou kunnen worden. De TKK is bezig met het ontwikkelen van een roadmap van wat er regionaal en bovenregionaal nodig is om regionale voedselsystemen te stimuleren. En kan daar, zodra middelen beschikbaar zijn, opdracht voor geven.

DE TASKFORCE KORTE KETEN WIL REGIONALE VOEDSELSYSTEMEN BETER NEERZETTEN IN DE TOEKOMST

Minister Carola Schouten van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit heeft op 5 oktober 2020 een handelsmissie Korte Ketens gehouden waaraan alle provincies meededen met 'hun' regionale voedselketens. Korte Ketens worden zo op provinciaal en landelijk niveau onder de aandacht gebracht en ervaringen tussen provincies over hun korte ketenaanpak worden uitgewisseld. Als er meer uitwisseling plaatsvindt, zijn er op nationaal niveau ook beter conclusies te trekken over de effectiviteit van het gevoerde beleid, of kunnen er aanbevelingen gedaan worden hoe het in de toekomst (onder het nieuwe Europese GLB) anders moet en beter kan. Het Rijk en de provincies hebben tijdens de handelsmissie uitgesproken dat zij met de TKK wil toewerken naar een 'Nationale Samenwerking Korte Keten'.

Opvallend is dat de TKK nu nog vooral de korte keten vertegenwoordigt die een tussenschakel heeft tussen boeren en afnemers. Die tussenschakel ontzorgt de boer en de consument in het opzetten en onderhouden van een korte voedselketen. Maar er bestaan ook andere korte ketenmodellen, zoals boeren met een boerderijwinkel of reguliere supermarkten en groothandels met een speciale plaats in het assortiment voor regionale producten. De TKK staat ook zeker in directe verbinding met primaire producenten, maar dit zou nog sterker kunnen. Dit kan in een versnelling komen als bijvoorbeeld LTO als belangenbehartiger van boeren zich nadrukkelijker uitsprekt voor het thema korte ketens als één van de toekomstperspectieven in de landbouw.

Conclusies en aanbevelingen

Het idee van een Taskforce Korte Keten als een overkoepelende netwerkorganisatie, die lokale projecten verbindt en kennis uitwisselt, wordt ondersteund door de transitietheorie.

Multi-fase benadering: In de eerste fase van Pre-development is het belangrijk dat uit een diversiteit aan lokale projecten een overkoepelende structuur ontstaat die de initiatieven verbindt en hun ontwikkeling versnelt. Dat kan door initiatieven te benaderen, inspireren en verbinden, uitwisseling van kennis en ervaringen te bevorderen, (financiële) middelen te organiseren, activiteiten van lokale initiatieven te coördineren of begeleiden en/of support te organiseren bijvoorbeeld door lobby. De TKK voert nog niet alle van deze functies uit. De TKK biedt nu een inhoudelijk programma aan waarvan initiatieven kunnen leren. En de TKK onderhoudt goed contact met alle provincies om te bevorderen dat er beleid is om regionale voedselketens te ontwikkelen. De TKK moet beter in positie komen om de transitie naar een regionale voedsleconomie te versnellen. Er is financiële versterking nodig voor de niche die de TKK gezamenlijk met de lokale initiatieven vormt. We kunnen een parallel trekken met de Taskforce Multifunctionele Landbouw (MFL), in 2007 opgericht door landbouwminister Gerda Verburg, die op landelijk niveau ondersteuning bood aan de niche van opkomende multifunctionele landbouw. De MFL volgde de omzetontwikkeling van de diverse takken van multifunctionele landbouw, er was aandacht voor kennisuitwisseling en inhoudelijke verdieping, er werd ondersteunend onderzoek gedaan naar streekproducten. Op eenzelfde manier zou ook de TKK kunnen functioneren.

DE KRACHT VAN REGIONALE VOEDSEL- NETWERKEN IS DAT ZE GEWORTELD ZIJN IN DE LOKALE OF REGIONALE GEMEENSCHAP

Als de financiering op orde is en de taken van de TKK helder zijn, kunnen deze in uitvoering worden gebracht. Dan kan deze niche van regionale voedselnetwerken zich snel ontwikkelen in de tweede fase van Take-off. Dan is het tijd om het regionale voedselsysteem te agenderen bij overheden en private partijen, en overeenstemming te bereiken over beleid en richting. De voedselnetwerken in de niche hebben nu nog een variëteit aan werkwijzen, (juridische) vormen, netwerken, businessmodellen, financiële posities en gebruiken verschillende technologieën. Door te experimenteren met wat goed werkt, specialiseert het regionale voedselsysteem zich en ontwikkelt het een of een paar businessmodellen die bestendig blijken voor deelname aan de markt. Vervolgens zal de niche van regionaal voedsel groeien en kan de verbinding of concurrentie met het dominante regime aangaan. De kracht van regionale voedselnetwerken is dat ze geworteld zijn in de lokale of regionale gemeenschap. Diverse Europese onderzoeken tonen aan dat een paar vormen naast elkaar zullen blijven bestaan die goed aansluiten bij de specifieke regionale geografische, klimatologische of culturele situatie.

Foto: Sandra Ronde van Streekboer aan het werk (van <https://taskforcekorteketen.nl/kijkje-in-de-korte-keten-de-streekboer/>)

Multi-actor perspectief: De TKK is gebaseerd op gedeelde waarden en (nog) niet op gedeelde belangen. De beweging van best persons naar best practices is nog niet ingezet. Dit kan worden opgevat als een beperking, om de volgende reden. Als je bedenkt dat een transitie een complex en onvoorspelbaar proces is, dat je wel kunt sturen maar waarvan je het eindresultaat niet weet, is het verstandig om mogelijke opties voor toekomstige korte ketenvormen open te houden. De TKK zou als overkoepelende organisatie kennis moeten delen van de opgedane inzichten en ervaringen in een brede variatie aan lokale projecten. Zo kunnen sneller een of meerdere 'winnende' organisatievormen ofwel business-modellen zich in de praktijk ontwikkelen. De TKK kan bijvoorbeeld dus ook lokale experimenten volgen die de verbinding aangaan met reguliere supermarkten en groothandels als partner van de korte keten. Terwijl die momenteel bij gebrek aan capaciteit weinig aandacht krijgen. De TKK zou idealiter in de volle breedte alle niche-ontwikkelingen moeten volgen, in het belang van de transitie van het voedselsysteem.

En met het aangaan van verbinding met reguliere supermarkten en groothandels, moet de TKK tegelijkertijd terdege stilstaan bij (veranderende) machtsverhoudingen tussen actoren. De samenwerking met professionele partijen die een zeker schaalniveau en efficiency met zich meebrengen, kan de transitie naar regionale voedselvoorziening misschien versnellen, maar hoe zit dat met de huidige onevenwichtigheid in voedselketens? Wij zien dat verandering naar een wederkerig voedselsysteem oplossing biedt voor huidige problemen, met eerlijke en echte prijzen, met gezond voedsel van hoge voedingswaarde, met duurzaam voedsel dat circulair geproduceerd is en waarvan de productie ondersteunend is aan natuur en landschap en waarin de verhoudingen tussen boer en consument direct en waardevol zijn. Is dat ook onderdeel van het gedeelde belang, bij samenwerking met reguliere supermarkten en groothandels als partner van de korte keten?

Tips voor versnelling van het initiatief

- *De regionale voedseltransitie kan versneld worden als de overheid meerjarige financiële ondersteuning beschikbaar stelt totdat de basis op orde is voor deze voorzieningen na vijf tot zeven jaar. Meerdere maatschappelijke voedselinitiatieven komen na twee tot drie jaar op een kantelmoment waar nog blijvende financiering nodig is, vooral als zij een intermediaire, overkoepelende functie vervullen. Zo ook bij de TKK.*
- *Het is belangrijk dat er snel een gemeenschappelijke agenda tot stand komt voor de ontwikkeling van regionale voedselnetwerken, met de TKK, initiatieven, het Rijk, de provincies, belangenorganisaties zoals LTO, onderzoek en private partijen.*
- *De TKK kan de rol van intermediaire, overkoepelende organisatie beter vervullen als die ruimte biedt aan alle niche-innovaties die korte ketens stimuleren, maar zal oog moeten hebben voor de veranderende machtsverhoudingen in de voedselketen.*

Foto: Campagne 'Dichtbij boert beter' voor de Nationale Handelsmissie 2020 voor korte ketens (van <https://taskforcekorteketen.nl/nationale-handelsmissie-korte-keten-dichtbij-boert-beter/>)

5.2 Duurzaam Heeg

Doelstelling, ambities en activiteiten

Duurzaam Heeg is sinds 2012 bezig met duurzaamheid voor en door bewoners. Ze wekken energie op met een collectief dak met zonnepanelen, delen een auto, rijden samen van en naar Sneek, hebben een dorpsstuin, investeren in natuurlijker openbaar groen en hebben een project tegen gaswinning in Heeg. Duurzaam Heeg wil een zelfvoorzienend dorp worden met gezonde, vitale mensen die zelf de touwtjes in handen nemen voor de transitie. Duurzaam Heeg

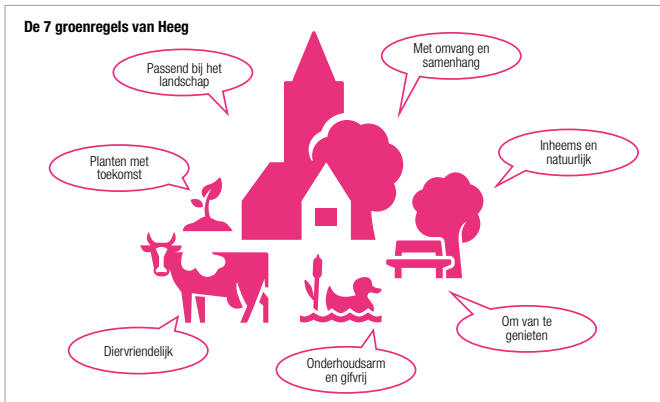

is verbonden met het Netwerk Duurzame Dorpen, dat gericht is op het delen van informatie, kennis en ervaringen.

In deze uitgave beperken we ons tot het thema voedsel. Het voedselproject is begonnen in 2012 met zes bakken groente in een bijenvriendelijke tuin achter een verzorgingstehuis. Inmiddels heeft Duurzaam Heeg een voedselcoöperatie en verbouwt ze gewassen op 700 m² in een volkstuintencomplex. Dat is genoeg voor de vijftien gezinnen die zelf in de tuin helpen en voor vijftig vrienden van de tuin. Ze kopen wat over is van de tuin. Voedsel wordt zoveel mogelijk zonder extra verpakking meegegeven. Zo is Het Voedselhuis Goede Verwachting ontstaan, een ontmoetingsplek voor bewoners en een educatieve plek voor scholen. Bewoners wisselen recepten uit en koken soms samen. Dat gebeurt zo laagdrempelig en inclusief mogelijk. De huisarts raadt patiënten die eenzaam zijn soms aan op de tuin mee te werken. Het Voedselhuis Goede Verwachting zou graag een grotere tuin vinden van anderhalf à twee hectare met een professionele tuinder die er een inkomen uit kan halen. Er loopt een onderzoek naar een geschikte plek, samenwerkingspartners en een samenwerkingsvorm.

Afbeelding: De zeven groenregels van Heeg (van: <https://duurzaamheeg.nl/onze-groene-uitgangspunten/>)

Status en zelfevaluatie

Het is mooi om te zien wat al bereikt is en welke beweging Duurzaam Heeg in gang heeft gezet. Toch zijn er ook enkele zaken die aandacht verdienen. Zo is het uiterst moeizaam om de melk van de koeien uit het dorp voor consumptie beschikbaar te krijgen. Die melk wordt namelijk door het grote zuivelbedrijf gebruikt om kaas van te maken; melk voor de melkpakken komt uit Zuid-Holland of Brabant. Bij een biologische boer uit de buurt is nu melk op het erf verkrijgbaar, maar regelgeving houdt de uitgifte van rauwe melk uit een dorpschap tegen vanwege strenge regels en gezondheidsrisico's. DuurzaamDoor heeft contact gezocht met de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit om toegestane opties te onderzoeken.

DUURZAAM HEEG WIL EEN GROTERE GROEP MENSEN BETREKKEN BIJ VERDUURZAMING

Duurzaam Heeg wil een grotere groep mensen betrekken bij verduurzaming. In het dorp zijn nu vijftig van de negenhonderd gezinnen bij de voedseltuin aangesloten. Duurzaam Heeg streeft naar een breder draagvlak door verschillende soorten activiteiten te organiseren, die steeds andere mensen aanspreken, en door nadrukkelijk te vertellen wat ze doen. Activiteiten zijn voor iedereen en iedereen moet het gevoel hebben welkom te zijn, jong en oud, en van alle gezindtes.

Foto: De wens om zuivel terug te krijgen in Heeg leidde tot tal van nieuwe regionale producten (van: <https://duurzaamheeg.nl/tag/voedsel/>)

In de zomer van 2020 werd Duurzaam Heeg een stichting. Een stichting kan als inkomstenuhikel dienen om projectgeld te verwerven, zodat mensen tegen een bescheiden beloning aan het werk kunnen. Dat is vooral belangrijk voor de ervaren mensen die de meeste tijd investeren in Duurzaam Heeg. Hun inzet zorgt voor continuïteit. Andere mensen werken meer vrijblijvend mee als

vrijwilliger en ontvangen daarvoor geen vergoeding. De financiële ondersteuning vanuit overheidsinstellingen blijft een wankelende basis. Dat is jammer want de ervaring in Heeg leert dat de grootste voortgang geboekt wordt als de trekkers voldoende tijd in het project kunnen steken en voldoende ruimte krijgen om een coördinerende rol op zich te nemen. Als de trekkers minder tijd in de projecten kunnen steken, vertraagt ook het tempo van verduurzaming.

Conclusies en aanbevelingen

Small wins benadering: Duurzaam Heeg is een goed voorbeeld van de manier waarop een aantal actieve dorpsbewoners een burgerbeweging in de benen krijgt. Op basis van een onderzoek naar de wensen die in het dorp leven heeft Duurzaam Heeg een gezamenlijke visie en actieplan opgesteld. In de small wins benadering is dit de eerste betekenisvolle gebeurtenis die de loop van de ontwikkeling verandert. Iedereen heeft de ruimte om aan oplossingen te werken van problemen die hen na aan het hart liggen. Dat is extra motiverend. Elke geslaagde stap - en zelfs elke mislukte stap - geeft energie om samen een volgende stap te zetten in de ontwikkeling van het project. Tegelijkertijd is het belangrijk om ook te werken aan overzicht - en misschien zelfs wel coördinatie - te bieden om de resultaten op zoveel fronten zichtbaar te maken, wat soms lastig is door de uiteenlopende onderwerpen van de projecten in Heeg. Communicatie van voortgang en resultaten is erg belangrijk. Zichtbare resultaten leiden tot erkenning en kunnen vervolgens weer leiden tot het aantrekken van nieuwe middelen, het genereren van media-aandacht en het aantrekken van nieuwe mensen die zich willen aansluiten.

Duurzaam Heeg ontvangt incidentele projectsubsidies van gemeente en provincie. Ook met ondersteuning vanuit Netwerk Duurzame Dorpen wordt veel resultaat bereikt. Stel dat deze ondersteuning ingetrokken wordt, dan draait

Duurzaam Heeg bij gebrek aan een duidelijk verdienmodel alleen op vrijwilligers, met in het vooruitzicht minder coördinatie en een tragere ontwikkeling. Maar waarom zou de provincie de subsidie niet omzetten naar een financiële beloning voor de rol van Duurzaam Heeg in het oplossen van publieke problemen? Als Duurzaam Heeg bijvoorbeeld op een innovatieve manier het gemeenschappelijk streekvervoer vanuit het dorp organiseert, kan daar toch ook een erkenning en beloning tegenover staan? Als de huisarts eenzame mensen doorverwijst naar het initiatief, mag Duurzaam Heeg toch een vergoeding van de zorgverzekeraar verwachten? En waarom ondersteunt die ook niet de voedseltuin waar gezond voedsel uit voortkomt? Het is de moeite van het onderzoeken waard.

Duurzaam Heeg heeft sinds 2012 veel in gang gezet. Zijn de ontwikkelingen al onomkeerbaar? Hoe robuust zijn de gerealiseerde veranderingen? Ook voor dit initiatief geldt dat de beweging van best persons naar best practices beperkt in gang is gezet. De initiatiefnemers zorgen met hun tijdsinvestering nu voor continuïteit terwijl het vastleggen van best practices door documentatie, monitoring, impactmeting juist de praktijk kan opschalen, inzet van andere mensen mogelijk maakt en ook kansen biedt om financiering te verwerven.

Multi-fase benadering: Duurzaam Heeg opereert als lokaal initiatief en is op meerdere duurzaamheidsthema's aan het experimenteren in de Take-off fase. De opgerichte coöperaties zijn niet alleen een vorm van vereniging, met medezeggenschap en gezamenlijk eigendom, maar ook een manier om de markt te betreden; een samenwerkingsmodel voor de nieuwe economie dat gebaseerd is op wederkerigheid. De coöperatie is een ondernemende vereniging, die producten of diensten verhandelt. Daarmee bereidt Duurzaam Heeg zich vanaf de oprichting voor op de marktconfrontatie met het regime in de fase van Acceleratie. Toch heeft Duurzaam Heeg naast de opgerichte coöperaties

nog een stichting opgericht. Die is nodig om in de eerste fases financiering te verwerven als de coöperatie nog onvoldoende opbrengsten kan genereren. Bovendien is het oprichten en beheren van een stichting veel eenvoudiger dan een coöperatie.

Het Netwerk Duurzame Dorpen fungeert als overkoepelend netwerk, waarbij Heeg en andere dorpen zijn aangesloten om kennis en ervaring uit te wisselen en elkaar te inspireren. Het Netwerk Duurzame Dorpen is een landelijke organisatie met provinciale steunpunten die verduurzaming op een breed terrein stimuleert. Een verduurzaming die breder is dan alleen voedsel; dit is dus anders dan de sterke focus die de Tasforce Korte Keten als overkoepelende organisatie aanbrengt, maar er wordt evengoed gebouwd aan sociale netwerken. Het belangrijkste is dat zo'n overkoepelend netwerk actief is, in staat is middelen te organiseren, de initiatieven actief weet te verbinden en lokale activiteiten te begeleiden en coördineren. Kortom, een goed netwerk versnelt de ontwikkeling.

Tips voor versnelling van het initiatief

- *Maak behaalde resultaten goed zichtbaar, sla op de trom, meet de successen breed uit. Daarmee veranker je het vertrouwen in het project bij de projectdeelnemers. Daarnaast laat je externe stakeholders van het project, zoals gemeenten en provincie zien dat je de verwachtingen waar maakt; dat wekt ook bij hen vertrouwen. En als hopelijk de roem verder reikt dan de regionale grens, kan jouw project ook nog dienen als trots van de regio of provincie. Deel je succes met anderen - dat levert vanzelf weer wat op aan middelen, media-aandacht of nieuwe leden.*
- *Het ontwikkelen van een businessmodel - het bedenken, organiseren, evalueren en aanpassen - is een continu proces. Geef het de aandacht*

die het verdient: het is de basis voor een gezonde onderneming.

- *Kies voor de juridische vorm die past bij de fase waarin het initiatief zit.*
- *Sluit je aan bij meerdere netwerken, zoals in het geval van Duurzaam Heeg bijvoorbeeld bij Netwerk Duurzame Dorpen én de Europese Smart Villages groep en vindt gaandeweg uit welk netwerk goed werkt voor jouw initiatief. Een actief netwerk verbindt, inspireert, deelt kennis en ervaring, organiseert ontmoetingen waarbij kennis en ervaring gedeeld worden en weet de weg naar experts waar je met vragen terecht kunt.*

5.3 De Coöperatieve Betwuse Fruitmotor

Doelstelling, ambities en activiteiten

Coöperatie De Fruitmotor is een coöperatie van alle schakels in de fruitketen, een ketencoöperatie: van telers tot cidermaker, verkooppartners, consumenten, en uiteindelijk ook maatschappelijke organisaties en financiële instellingen. Het is geen gewone landbouwcoöperatie, waarin gelijkgestemde boeren zich verenigen rond een gezamenlijk belang. Het is ook geen voedselcoöperatie waarin gelijkgestemde consumenten zich verenigen.

De Fruitmotor heeft als missie het realiseren van een circulaire, duurzame, regionale fruitsector, bijdragend aan een welvarende regio en vitale leefgemeenschappen in die regio. Deze coöperatie is gericht op de verwerking van restfruit en reststromen tot innovatieve fruitproducten, de verduurzaming van de fruitteelt en boomgaarden, verkoop van producten in ketens voor een eerlijke prijs, en onder een kwaliteitsmerk, en versterking van de sociale structuur in de regio. Het gaat dus om het afstemmen van activiteiten in alle schakels van de keten (verticaal) en niet alleen tussen fruittelers onderling (horizontaal).

Foto: Krenkelaar producten van De Fruitmotor, gemaakt van restfruit.

De Fruitmotor organiseert een transitie en werkt samen met onderzoeksinstituten, onderwijs, ondernemende burgers, ondernemers en overheden. Het impactmodel van De Fruitmotor gaat over restfruit van telers waarvan regionale appeldrivers worden gemaakt die worden verkocht in regionale en landelijke horeca, specialiteitenwinkels en online via webshops. Met de opbrengst worden bloemzaad en heesters gekocht voor de fruittelers waarmee zij bloemranden en hagen kunnen aanleggen voor wilde bijen. Die spelen een belangrijke rol bij de bestuiving van de bloesem. Daarnaast organiseert De Fruitmotor educatieve bijeenkomsten voor fruittelers, begeleidt hen bij het zaaien en organiseert de monitoring van wilde bijen door de Wageningen Universiteit & Research.

De Fruitmotor organiseert een markt van hoogwaardige producten van restappels als middel om geld te verdienen om in duurzaamheid en biodiversiteit te investeren. Hiermee brengen ze de telers in een versnelling. Het is innovatief dat de opbrengsten via de coöperatie lopen en niet rechtstreeks naar de telers. Zo komen de opbrengsten direct ten goede aan het gezamenlijk afgesproken duurzaamheidsprogramma rondom biodiversiteit, kennisuitwisseling en innovatie.

De Fruitmotor organiseert kortom een andere manier van ketenregie.

Na de ketencoöperatie die in 2016 begon, zet De Fruitmotor in 2020 de volgende stap in de verduurzaming van de Betuwe door een regionale voedselcoöperatie op te richten: Puur Betuws, de coöperatieve streekmotor. Een samenwerking met een aantal nieuwe uitvoerende partijen zoals Werkzaak Rivierenland (bemiddelt mensen naar werk), Food Value (ICT leverancier) en Betuwse Fruitshop (operationele coördinator). Onder het motto 'Lokaal, sociaal, lekker' verbindt Puur Betuws producenten en afnemers uit de streek. Op een digitaal platform worden producten verhandeld. Met een elektrisch busje, bemand door mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, worden de producten verzameld en bezorgd. Puur Betuws is een nieuw leerwerkbedrijf in de regio. Daarnaast organiseert Puur Betuws bijeenkomsten voor de producenten en afnemers (business-to-business en business-to-consumers) om ze mee te nemen in het toekomstbestendig maken van het regionale voedselsysteem. De gemeenschaps- en dorpshuizen zijn hierin de partners van Puur Betuws, waar workshops gehouden worden met thema's zoals voedsel in relatie tot zorg, gezondheid, kinderen, duurzaamheid of landschap.

Puur Betuws is dus een spin-off van De Fruitmotor. De vier initiatiefnemers van Puur Betuws zijn ieder op hun eigen manier al jaren aan het werk met

het vraagstuk van duurzame voedselproductie. Nu komen de verschillende perspectieven bij elkaar: logistiek en verwerking, meer lokaal, meer ecologisch en circulair en de werkgelegenheid meer sociaal realiseren.

Foto: Chauffeur Real van Puur Betuws bezorgt een krat appels (van: <https://puurbetuws.nl/>)

Status en zelfevaluatie

Coöperatie De Fruitmotor heeft in vrij korte tijd een beweging gecreëerd, zeker in de Betuwe. Inmiddels is er ook belangstelling uit andere regio's en is er ambitie om ook met andere product-categorieën te gaan werken. Het is nog geen uitgekristalliseerde nieuwe praktijk. De ontwikkelingen van het model zijn nog kwetsbaar, de initiatiefnemers hadden veel verder willen zijn. Iets nieuws opzetten in food is een 'hell of a job'.

Alleen met een korte keten is de omvang en daarmee de impact te beperkt. Maar opschalen door extra ketenschakels in te schakelen betekent ook lagere marges. Dit zijn telkens praktische dilemma's. De Fruitmotor kiest niet alleen voor korte ketens, er is een hybride strategie. De activiteiten vinden plaats in de regio. Maar omdat er omzet nodig is, is de markt landelijk, zelfs internationaal. Hierbij sluit De Fruitmotor aan bij het in de EU dominante model van 'smart specialisation'. Het doel is niet de regionale of lokale economie af te koppelen van de wereldmarkt (zoals bij praktijkvoorbeeld Duurzaam Heeg), maar op een intelligenter manier in te spelen op de wereldmarkt, namelijk door het verdiende geld te gebruiken om de regionale te versterken en te verduurzamen. De Betuwe blijft een fruitregio van nationale en internationale allure, maar op een manier die iets toevoegt in plaats van uitput.

Foto: Bloemranden in de boomgaard van fruitteilers.

Puur Betuws is een coöperatieve onderneming in opbouw. Om producenten, consumenten en logistieke partijen te verbinden maakt Puur Betuws gebruik van de software van Food Value. Dit is open source software dat is ontwikkeld in een POP3-project gefinancierd door de Provincie Gelderland en het Plattelandsontwikkelingsprogramma van de EU. Puur Betuws organiseert niet alleen de verkoop en aankoop van producten uit de regio, maar helpt toeleveranciers en afnemers te verduurzamen. Er is inmiddels een klein programmabureau met deels vaste arbeidskrachten.

Succesvolle stappen

De aanpak van De Fruitmotor begon relatief simpel: het verwerken van een afvalproduct binnen de regio tot een product met culinaire uitstraling: Krenkelaar appelcider. Inkomsten uit deze productontwikkeling worden gebruikt om bloemranden aan te leggen, ook weer een relatief simpel doel. Zo wordt de relatief complexe transitie (naar een productief en ook biodivers bijenvriendelijk landschap) opgedeeld in overzichtelijke kleinere stappen. Bij gebleken succes van de vorige fase ontstaat er vertrouwen en energie voor de volgende fase. Zo wordt handig gebruik gemaakt van een aantal aanjaagmechanismen uit de small wins benadering. Met name Enthousiasmeren: de appelcider staat symbool voor een sprankelend resultaat. Maar ook Aantrekkingskracht: de Krenkelaar is een feestelijk product waarmee succes gevierd wordt; men wil zich hiermee identificeren. En ook Verbinden: nieuwe thema's worden gekoppeld, zoals sociale werkvoorziening en gezonde voeding voor kinderen.

De goede naam en het netwerk van De Fruitmotor is vervolgens gebruikt om samen met regionale partners de coöperatie Puur Betuws op te zetten. In deze samenwerking komt ook de gedragsverandering aan de orde die nodig is bij consumenten, onder andere door een cursusaanbod via buurthuizen. Gedragsverandering van consumenten is een hardnekkig thema waar veel initiatiefnemers zich op richten. Daar hebben we nog veel successen in te behalen.

Lekker voedsel uit je eigen regio

Als jij je groente, vlees, fruit, zuivel, sappen en nog veel meer bij Puur Betuws koopt, eet je niet alleen ontzettend lekker, maar werk je ook actief mee aan een gezondere leefomgeving voor jezelf, jouw bedrijf en familie. Zodat er meer boeren lokaal en ecologischer kunnen werken. Ook het transport organiseren we lokaal. Zo zorgen we ervoor dat 80% van de prijs die jij betaalt terecht komt bij de boer en dat er meer lokale werkgelegenheid ontstaat.

Conclusies en aanbevelingen

Multi-fase benadering: Het is duidelijk dat het ontwikkelen en uitvoeren van dit soort plannen tijd en expertise nodig heeft die een burgerinitiatief (ver) te boven gaat. De belangrijkste conclusie is dan ook dat er ruimte moet zijn om zo'n initiatief vanuit een min of meer beschermde positie te ontwikkelen. De transitietheorie spreekt van een niche, waar initiatieven relatief beschermd tot ontwikkeling kunnen komen. In dit geval is De Fruitmotor ondersteund vanuit diverse subsidies. Hierdoor was het mogelijk deskundigheid te mobiliseren, zowel bij de ontwikkeling als de uitvoering van de plannen.

Daar waar de meeste coöperaties in de voedselketen horizontaal georganiseerd zijn, is het interessant dat deze coöperatie verticaal is opgezet waarbij alle schakels in de keten lid kunnen worden en meepraten. De Fruitmotor is in staat geweest de verschillende belangen die hiermee in huis gehaald werden met elkaar in overeenstemming te brengen rond de visievorming en het uitvoeringsprogramma. Het zou goed zijn om te kijken of dit model ook op andere plaatsen kan worden toegepast, bij fruitteilers elders in Nederland, of bij andere sectoren waar natuurinclusieve voedselproductie op de agenda staat, zoals zuivel. Dan zal blijken of dit een toevalstreffer is (te verklaren bijvoorbeeld uit de persoonlijke inzet van de initiatiefnemers). Of zit er een logica achter die elders kopieerbaar en herhaalbaar is?

Een ander punt wat de aandacht trekt, is de borging van investeringen in duurzaamheid. Er zijn veel initiatieven gericht op het vergroten van de marge voor de primaire schakel in de keten. De gedachte is dat de boer of teler hierdoor meer financiële armslag krijgt om te investeren in duurzaamheid. Er worden niet altijd spijkerharde garanties afgegeven dat de extra marge daadwerkelijk geïnvesteerd wordt in verduurzaming van de bedrijfsvoering. Dat gebeurt wel bij

De Fruitmotor, waar alle partijen in de keten immers direct aan tafel zitten en inzicht krijgen in de financiële meerwaarde die gerealiseerd wordt en de wijze waarop die wordt geïnvesteerd. De Fruitmotor organiseert een andere manier van ketenregie. Ook in dit opzicht is het interessant te kijken of hier ook in andere sectoren en op andere plaatsen van geleerd kan worden.

Ten slotte is het interessant om te zien dat De Fruitmotor qua model van de regionale economie niet enkelvoudig inzet op korte ketens en regionale zelfvoorziening. Erkend wordt dat de omvang van de fruitsector in de Betuwe van dien aard is dat altijd export naar andere regio's in Nederland en daarbuiten nodig zal zijn. De Betuwe is door zijn landschap en bodemeigenschappen nu eenmaal zeer geschikt voor fruitteelt. Binnen deze context van internationale arbeidsdeling is het zaak om te voorkomen dat de internationale handel leidt tot negatieve effecten die afgewenteld worden op de Betuwe als regio (gebruik van chemische middelen, slechte leefomstandigheden voor arbeidsmigranten, et cetera). Interessant genoeg is het initiatief van Puur Betuws juist wel gericht op het verbinden van de lokale vraag met het lokale aanbod, een strategie die ertoe kan leiden dat de boeren aan de ene kant en de consumenten aan de andere kant minder afhankelijk worden van schommelingen in prijs en beschikbaarheid op de Europese en wereldmarkt. De Fruitmotor en Puur Betuws kiezen noch voor ongebreidelde internationale handel, noch voor alleen regionale zelfvoorziening (wat verstreckende gevolgen zou hebben voor de bestaande partijen in de fruitketen). Er wordt gekozen voor een nieuwe balans tussen lange ketens en korte ketens, tussen globaal en regionaal.

Tips voor versnelling van het initiatief

- *De Fruitmotor heeft een aantal interessante organisatie-innovaties die ook elders kunnen werken, zoals het model van de ketencoöperatie, het verdienmodel voor herstel van biodiversiteit en de borging dat de extra middelen besteed worden aan het afgesproken doel. Interessant is of deze ook kopieerbaar zijn door andere initiatieven in andere situaties. Maak innovaties die je succesvol hebt toegepast daarom breed kenbaar. Misschien heb je wel een nieuwe standaard uitgevonden.*
- *Om meer impact te krijgen moet het afzetvolume van De Fruitmotor omhoog. Dit betekent een assertievere marktbenadering en ook het uitbreiden naar andere productcategorieën. Hoe meer (icoon) producten, hoe meer omzet; hoe meer gezamenlijke marketing en gezamenlijke distributie, hoe hoger de opbrengsten en hoe lager de kosten. Op termijn zou niet alleen restfruit een duurzame behandeling moeten krijgen maar alle fruit dat in de Betuwe geproduceerd wordt. Kijk daarom ook eens naar vers fruit. Juist ook bij vers fruit moet het mogelijk zijn om een biodiverse herkomst (nagenoeg) zonder bestrijdingsmiddelen tot meerwaarde te brengen.*
- *De Fruitmotor is er op gericht het (productief) landschap in de Betuwe gezonder te maken en te verfraaien. Hier komen de belangen van De Fruitmotor overeen met die van het (duurzame) toerisme. Advies is om de mogelijkheden van een dergelijke verbinding te verkennen. Dit maakt de regio waarschijnlijk minder afhankelijk van schommelingen in de Europese of internationale markt voor vers fruit.*

5.4 Burgers&Boeren4Food

Doelstelling, ambities en activiteiten

Burgers&Boeren4Food (BB4F) is begonnen door boer en filosoof Jan Huijgen op de Eemlandhoeve in het buitengebied van Bunschoten-Spakenburg. De Eemlandhoeve is een kraamkamer van initiatieven op het gebied van plattelandsvernieuwing. Huijgen is initiatiefnemer van de Stadteland Coöperatie in 2006, een coöperatie van boeren, burgers en de overheid dat gaat over de vernieuwing van het platteland.

BB4F is een platform - met coöperatie Burgerboerderijen (burgerboerderijen.nl) - dat zich meer richt op veranderingen in het voedselsysteem. Het gaat om nieuwe vormen van verbinding tussen boeren en burgers en om regionale samenwerking om te komen tot een maatschappelijk gezond regionaal voedselsysteem. De verbinding tussen boeren en burgers kan op drie manieren plaatsvinden: ik doe mee als vrijwilliger, ik bestel als consument of ik participeer als investeerder. Huijgen heeft rond zijn eigen bedrijf in Eemland honderd betrokken burgers gevonden die bereid zijn om te investeren. Hij heeft de coöperatie Burgerboerderijen opgericht om burgers ook te motiveren zich met andere innovatieve boerderijen (concepten) te verbinden, zoals de Heideboerderij. Bij dit project op de Veluwe Zoom wordt Veluws Markebrood in een korte keten verkocht. Een ander project gaat over financiële participatie in een mobiele zuivelinstallatie voor biologische boeren in Midden-Delfland. En er is een project met gebiedscoöperatie Eemland om vier wijken in Amersfoort te stimuleren om zich aan boeren te verbinden. Huijgen heeft ook met de groeiende burgerbeweging Herenboeren contact gehad, maar dat initiatief heeft van zichzelf al genoeg trekkracht om te groeien.

BB4F GAAT OM NIEUWE VORMEN VAN VERBINDING TUSSEN BOEREN EN BURGERS EN OM REGIONALE SAMENWERKING

Huijgen wil de impact van de verbinding tussen boer en burger vergroten en heeft een idee voor de versnelling van regionale voedselketens waarvoor budget nodig is: €10 miljoen budget van burgers, met daarnaast €10 miljoen budget van regio's en provincie en €10 miljoen budget van het Rijk. Zo kan gedurende vier jaar €30 miljoen geïnvesteerd worden in het uitwerken van regionale voedselstrategieën (RVS), zoals er ook regionale energiestrategieën zijn (RES). De bedoeling van de RVS is om een geïntegreerde visie te ontwikkelen, die Huijgen VOLG noemt. VOLG staat voor Voedsel, Omgeving, Landbouw en Gezondheid. De verkokering tussen het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit moet volgens Huijgen worden tegengegaan. Hij vindt dat voedsel moet worden erkend als preventief medicijn, de leefomgeving moet worden vormgegeven zodat zij uitnodigt tot beweging en geestelijke rust, en boeren daarin de dragers (VOLG-ers) zijn van een nieuw regionaal voedselsysteem. Huijgen is bezig met de oprichting van een Mansholt Campus waar deze ideeën verder kunnen worden uitgewerkt en waar partijen kunnen meedenken en elkaar kunnen vinden. En waar de nieuwe generatie boeren kan worden opgeleid om de missie voort te zetten.

Status en zelfevaluatie

Om problemen in het voedselsysteem aan te pakken, heeft Huijgen in 2019 de coöperatie Burgerboerderijen opgericht als vehikel om zijn visie op de

nieuwe verbindingen tussen burgers en boeren uit te werken, dus de route van meedoen, bestellen en/of investeren. Deze coöperatie kan gezien worden als een inspirerend voorbeeld voor regionale voedselketens. De drie verschillende rollen van de burger zijn immers een mooie samenvatting van wat in talloze initiatieven wordt gepraktiseerd en waarmee wordt geëxperimenteerd. Maar Huijgen geeft aan dat zijn zorg ook een stap verder ligt, namelijk wat gebeurt er met allerlei korte keteninitiatieven als ze succesvol worden? Ontstaat dan niet het gevaar dat de positie van boeren bekneld wordt omdat de korte keteninitiatieven waarin ze een rol spelen zich teveel aanpassen aan, of zelfs worden overgenomen, door het regime? Zo werd Stichting Groene Hoed, een coöperatie van boeren boven Amsterdam die rundvlees verkocht in de stad, indertijd omgezet in de BV Mijn Boer. Die is uiteindelijk overgenomen door Sligro Food Group.

De samenwerking tussen BB4F en andere korte ketenboerderijconcepten verloopt niet altijd even soepel. Er wordt op veel plaatsen geëxperimenteerd. En er is nog geen overduidelijk dominant model om versnelling teweeg te brengen. In een dergelijke fase zijn ontmoetingen rond een platform belangrijk, waarbij de diversiteit omarmd wordt en ervaringen, successen en mislukkingen geanalyseerd en gedeeld worden. De Taskforce Korte Keten beoogt een dergelijk platform te zijn. BB4F is een van de experimenten waarmee Huijgen als agrarisch ondernemer optreedt; hij is ook politiek actief. Hij probeert de verschillende beleidsterreinen rond voedsel (VOLG) bij elkaar te brengen in één groot regionaal georiënteerd voedselprogramma (RVS). Dit gaat om een investeringsprogramma en gaat dus verder dan het uitwisselen van ervaringen (Taskforce Korte Keten) en uitzetten van gezamenlijke onderzoeken (Taskforce Multifunctionele Landbouw). Huijgen werkt ook aan relaties met het Europese klimaatbeleid, de Europese Green Deal (de Farm to Fork-aanpak van Eurocommissaris Frans Timmermans).

Conclusies en aanbevelingen

Multi-actor perspectief: BB4F zet een eigen platform op om mee te doen, te bestellen, te investeren en te organiseren. Er is vanuit de vrijwilligers, consumenten en mede-investeerdere behoefte aan transparantie, standaardisatie, misschien zelfs wel accreditatie, goedkeuring door derde partijen. Nu blijven bij tal van initiatieven allerlei vragen onbeantwoord. Wat krijg je terug voor je investering, een aandeel in de oogst of een aandeel in het bedrijf? Hoe is de zeggenschap geregeld? Wie is eigenaar van wat? Deelt de boer, de vrijwilliger, consument/investeerdere ook in de waardestijging als het een succes wordt? Of gaat het hier om waardecreatie die ten prooi kan vallen aan opportunisten? Zou BB4F ook een waarborgfunctie kunnen vervullen door het controleren en accrediteren van andere initiatieven die experimenteren met nieuwe verbindingen tussen boer en burger? Daarmee beschermen we het boerenbelang in de korte ketenontwikkeling die nu volop gaande is. Er is momenteel ook veel discussie over eerlijke prijzen. Kunnen we een systeem van eerlijke prijzen nu al invoeren in lange ketens of zouden korte ketens zich hier nog veel explicieter op moeten richten, omdat daar vaak al andere prijsafspraken gelden?

BB4F werkt momenteel niet systematisch samen met bestaande partijen zoals banken om nog meer geld aan te trekken of om specialistische kennis te mobiliseren rond crowdfunding en alternatieve vormen van financiering. Wellicht komt de versnelling makkelijker op gang als BB4F dit wel zou doen. BB4F zoekt wel aansluiting bij stedelijke partijen als vastgoedontwikkelaars, bijvoorbeeld om een voedselhubfunctie te creëren in stedelijke gebiedsontwikkeling. En er wordt aansluiting gezocht bij de onlangs opgerichte regionale gebiedscoöperatie Eemland. Dit betreft momenteel nog prille vormen van samenwerking.

Small wins benadering: Als we wat verder terugkijken in de tijd (dan alleen te focussen op BB4F) leren we hier dat doelstellingen van de bedrijfsontwikkeling

kunnen veranderen, en dat ook verschillende vormen van landbouw naast elkaar kunnen voortbestaan. Is aanvankelijk het doel van Huijgen met Stadteland Coöperatie met verbrede landbouw om te komen tot plattelandsvernieuwing, gaandeweg komt de nadruk meer te liggen op de rol van het voedselsysteem in de maatschappelijke context en de dwarsverbanden met gezondheid, leefbaarheid, et cetera. Naast de locatie van de Eemlandhoeve, de meest brede boer, ligt het bedrijf van de meest op productie gerichte boer. Het zijn elkaars burens. Huijgen beoogt niet alleen de vanzelfsprekende initiatieven met veel publieke belangstelling te ondersteunen, hij wil samen met LTO ook de verbinding met burgers breder organiseren. Ook boeren die momenteel nog niet in de schijnwerpers staan als innovators hebben de bereidheid om in beweging te komen, als er financiële ruimte gecreëerd wordt voor maatschappelijk gewenste investeringen en als consumenten bereid zijn iets extra's te betalen voor onderscheidende concepten.

DE AMBITIES VAN BB4F LIJKEN GROOT, MAAR DE KWANTITATIEVE DOELEN ZIJN NIET ZO EXTREEM

De ambities van BB4F lijken groot, maar de kwantitatieve doelen zijn niet zo extreem. De small wins benadering gaat uit van de stapeling van kleine betekenisvolle stappen die ook kunnen leiden tot een grotere verandering. Huijgen schat in dat momenteel 95% van ons eten uit de rest van de wereld komt en 5% uit de regio. Voor Utrecht zou dit percentage overigens liggen op 5,5% [49]. Huijgen wil dit percentage veranderen in 70% voedsel uit andere landen en 30% uit eigen regio. Dit doel lijkt haalbaar. Zuid-Holland, een provincie met internationaal georiënteerde sectoren zoals de tuinbouw, noemt percentages

als 80% zelfvoorzienend en 20% uit import. Het doel in Zuid-Holland past in de transitiegedachte (generatie-overstijgende verandering), maar leidt tot onbegrip bij veel boeren en tuinders, die ook niet kunnen overzien wat hun rol in dat nieuwe voedselsysteem zal zijn en niet weten of er überhaupt nog een rol voor hen is. Het percentage van 30% zoals BB4F dat hanteert, past wellicht in een meer realistische benadering. In Utrecht heeft 12% van de boeren al ervaring met korte ketens, maar meestal nog niet voor de hele bedrijfsomzet [49]. Deze bestaande praktijkervaring bundelen en stroomlijnen is overzichtelijk en leidt waarschijnlijk al tot een omzetstijging die richting het gestelde doel van 30% gaat.

Tips voor versnelling van het initiatief

- *BB4F zou zich sterker kunnen positioneren op het ondersteunen van andere initiatieven in plaats van (onbedoeld) de indruk wekken daarmee in concurrentie te gaan. Er is in deze fase van Take-off behoefte aan transparantie, voorspelbaarheid en standaardisatie. Hier zou BB4F een rol in kunnen spelen, eventueel in samenwerking met bestaande financiële, zorgverzekerende en gebied-ontwikkellende partijen.*
- *Het loont de moeite om ideeën voor vernieuwing systematisch te doordenken en met grote vasthoudendheid onder de aandacht van de politiek te brengen. Ondernemers die bezig zijn met innovatieve bedrijfssystemen nemen vaak niet voldoende de tijd om geleerde lessen politiek onder de aandacht te brengen. Als er één kwaliteit is waar BB4F het onderscheidend verschil maakt, is het wel de helderheid en diepgang van de probleemanalyse en de mate van 'doorleving' van de oplossingsrichtingen en de vertaling naar de politieke arena. Het politiek agenderen van maatschappelijke problemen kost tijd en energie, die zich vrijwel nooit terugbetaalt in een financiële beloning voor de personen die het betreft.*

5.5 Restaurants van Morgen

Doelstelling, ambities en activiteiten

Restaurants van Morgen is een initiatief van Greendish en stichting Natuur & Milieu. Greendish begint in 2011 als stichting Variatie in de Keuken met als doel consumenten, professionele chefs en het bedrijfsleven te stimuleren om te kiezen voor gezonde en duurzame voeding, zonder vis of vlees. Variatie in de Keuken inspireert diverse doelgroepen met recepten en positieve berichten. Zo is de wedstrijd Variatiechef van het Jaar een groot succes. Honderden chefs volgen trainingen en workshops, gehouden in sterrenrestaurant De Librije, waar al veel groentegerechten op de kaart staan. In samenwerking met (media)partners en een breed netwerk van ambassadeurs, Bekende Nederlanders, voedingsdeskundigen en sterrenchefs ontwikkelt zij daarnaast sterke (consumenten)campagnes, themaweken en initiatieven rond groenterijk eten.

In 2016 houdt Variatie in de Keuken samen met de Wageningen Universiteit & Research een groot onderzoek naar het eten dat restaurants serveren en hoe het menu gezonder en duurzamer kan. In drie restaurants weegt zij vierduizend borden en interviewen achttienhonderd gasten. Het resultaat wordt landelijk nieuws: restaurantbezoekers zijn net zo tevreden als er minder vlees en meer groenten op hun bord ligt. Ook wordt aangetoond dat mensen meer groenten eten als die in plaats van een bijgerecht in schaalpjes gewoon op het bord worden gepresenteerd. Gezond uit eten kan dus. Als vervolg hierop ontstaat het idee voor het programma Restaurants van Morgen.

RESTAURANTBEZOEKERS ZIJN NET ZO TEVREDEN ALS ER MINDER VLEES EN MEER GROENTEN OP HUN BORD LIGT

Ondertussen heeft oprichter Joris Heijnen een veel grotere droom om wereldwijd keukens te verduurzamen. Daarom verandert hij de naam Variatie in de Keuken in 2018 in Greendish. Onder die naam gaat hij verder met Restaurants van Morgen, waarbij hij horecagelegenheden wil stimuleren om het voedsel op het bord te verduurzamen.

Foto: Het onderzoeksrapport *Restaurants van Morgen* door Greendish en Natuur & Milieu (van: <https://www.natuurenmilieu.nl/wp-content/uploads/2019/08/Onderzoeksrapport-Restaurants-van-Morgen.pdf>.) <https://greendish.com/wp-content/uploads/2020/10/Factsheet-Restaurants-van-Morgen-Potentiële-impact-online-versie.pdf>

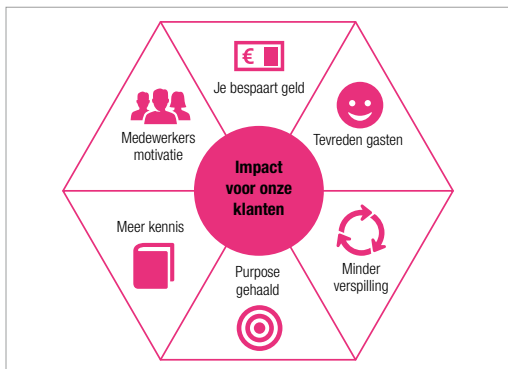
De insteek is om de praktijkervaring en wetenschappelijke onderzoeken van Greendish in de horeca te combineren met de duurzame voedselvisie van Natuur & Milieu. Beide partijen vinden dat het menu in restaurants gezonder kan en dat er grote klimaatwinst valt te behalen door het gebruik van minder

vlees of vis, zout, suiker en vet en het gebruik van meer groente en streek- en seizoensproducten. Het voorkomen van voedselverspilling is een belangrijk speerpunt; gasten krijgen daarom kleinere porties aangeboden. In de horeca wordt vijftigduizend ton voedsel per jaar weggegooid. Het onderzoek laat zien dat het verwennen van gasten prima samengaat met een gezond en duurzaam menu. Horecaondernemers hebben hier wel begeleiding bij nodig.

Afbeelding: Wat levert het programma van Greendish op? (van: <https://greendish.com/strategische-tools/>)

Vanaf 2018 nemen vijf gemeenten van Regio Foodvalley, een platform met een (inter)nationaal bedrijevennetwerk om innovatie te versnellen, voor drie jaar deel aan het programma Restaurants van Morgen. Van drieëntwintig restaurants met een traditioneel Frans-Nederlandse keuken wordt de menukaart onderzocht. Op basis van de metingen wordt een berekening gedaan van de potentiële impact die te behalen valt in de horeca: een aanpassing van de menukaart met meer

vegetarische gerechten en een aanpassing op het bord van 20% minder vlees maar 30% meer groente kan leiden tot een klimaatwinst van ruim 50%!

Het advies is om met name rood vlees en niet-duurzaam gevangen vis te vermijden om klimaatwinst te behalen. Daarnaast kunnen restaurants voedselverspilling effectief vermijden door het voedsel bij elke processtap in de keuken te monitoren en het inkoop-, bereidings- en weggooiproces aan te passen. Zo kunnen ze standaard kleinere porties serveren; gasten kunnen altijd nog bijbestellen en kunnen de streekproducten onder de aandacht brengen. De deelnemende restaurants aan het programma hebben sinds hun deelname een lagere milieu-impact. Ook het effect op het inkopen van regionaal voedsel is positief: ze kopen drie keer zoveel lokaal in. Ook geven ondernemers aan meer kennis te hebben over het effect van voedsel op het klimaat en milieu. Ze zijn gemotiveerd om hier verder mee te gaan.

EEN AANPASSING VAN DE MENUKAART MET MEER VEGETARISCHE GERECHTEN EN EEN AANPASSING OP HET BORD CAN LEIDEN TOT EEN KLIMAATWINST VAN RIJM 50%!

Status en zelfevaluatie

Om meer impact te hebben en een community van restaurants te creëren, moet er volgens Joris Heijnen een langdurig programma komen. In de praktijk blijkt het lastig voor gemeenten om een commitment te geven voor een structurele

aanpak voor langer dan een jaar. Volgens Heijnen kun je geen transitie realiseren als je steeds op zoek bent naar financiering of partijen bij wie je kunt aanhaken. Een integrale visie ontbreekt. Activiteiten zijn te versnipperd en duurzame ontwikkelingen zijn niet ingebed in een groter geheel; het initiatief mist zo impact.

Sinds 2019 zet Restaurants voor Morgen vol in op het professionaliseren van de dienstverlening, onder meer door te digitaliseren, online tools te ontwikkelen en de meest succesvolle methodes samen te voegen in een totaaloplossing. Dit pakket wordt aangeboden als een abonnement en bestaat uit: richtlijnen voor het menu van de toekomst, een nulmeting en jaarlijkse effectmeting, scholing via de Greendish Academy - met tools, cursussen, challenges en kennistoets - aangevuld met begeleiding van Greendish bij de implementatie. De lessen van Restaurants van Morgen zitten in dit abonnement. Tijdens de Covid-19 pandemie is de productontwikkeling geïntensiveerd en heeft het programma de basis kunnen leggen voor de volgende stap: een officiële certificering. Ook zijn er een officiële wetenschappelijke raad en expertpanels opgezet voor de vertaling van wetenschap naar de praktijk. Drie provincies zijn onderweg naar certificering van hun bedrijfsrestaurants.

Een belangrijk onderdeel van de visie en strategie van 2020 tot 2030 is om de dienstverlening schaalbaar te maken. Binnenkort begint Heijnen met een pilot in samenwerking met Jongeren Op Gezond Gewicht. Met zes scholen in drie gemeenten gaat hij samen met de voedselaanbieders in de school het aanbod gezonder maken. Na de pilot kan er worden opgeschaald naar andere gemeenten in andere schoolomgevingen in het land.

Foto: De witte brigade van HMSHost krijgt instructies (van: <https://greendish.com/cases/hmshost/>)

Conclusies en aanbevelingen

Multi-fase benadering: Greendish is in 2011 begonnen als kleine organisatie met grote impactdoelen. Oprichter Heijnen heeft met zijn organisatie een geweldige groei doorgemaakt en heeft nu, met tien vaste medewerkers van voedingsdeskundigen tot gedragspsychologen, een multidisciplinair team in huis. Greendish is actief op de markt en heeft een imposante klantenlijst. In feite is Greendish als organisatie zo ver dat het in de derde fase van Acceleratie kan opereren. Maar het lijkt erop dat de problematiek die Greendish aanpakt door de politiek onvoldoende als urgent gezien wordt, er geen gemeenschappelijke agenda is voor verandering en dat Greendish gaandeweg zijn sociale waarden-netwerk verloren heeft. Dat behoeft verdere toelichting.

Greendish is een adviesorganisatie die op basis van onderzoek en feiten aan stakeholders laat zien welke effecten gezonde menukeuzes hebben op duurzaamheid. Zakelijk, rationeel, economisch ingestoken, maar met een flinke dosis passie en inspiratie voor de chefs in de keuken. In transitie termen werkt de innovatie van Greendish versterkend op de bestaande praktijk van het regime. Ze vereist wel een andere manier van denken en doen, maar sluit aan bij de

bestaande orde, die niet wordt bedreigd of vervangen. Greendish sluit bestaande partijen aan op verduurzaming.

Greendish heeft de pech dat cateraars en horeca het moeilijk hebben door de Covid-19 pandemie. Dat zet vanuit landschapeniveau druk op de sector en de budgetten. De kans bestaat dat bedrijven graag de besparing willen pakken zodra de pandemie voorbij is. De horeca kan immers besparen door te verduurzamen (minder vlees en meer groente, kleinere porties, achteraf bijbestellen, minder verspillen) terwijl de gasten net zo tevreden zijn. Maar of dat bespaarde bedrag door horecaondernemers dan ook geïnvesteerd wordt in betere voeding, van dichtbij en biologisch, valt te bezien. Succesvolle bedrijven zullen wel durven om te blijven investeren, want de consument is zich door de Covid-19 crisis bewuster geworden van het belang van gezonde voeding en korte ketens.

De financiering van Greendish komt tot nu toe van opdrachten van bedrijven en overheden - ministeries, provincies en gemeenten. De opmerking van Greendish is dat financiering voor langere tijd moeilijk te krijgen is. Gezonde, duurzame voeding is publiek aantrekkelijk vanwege lagere zorgkosten. Maar als de politiek van oordeel is dat (voedsel)gezondheid een privézaak is en de politiek zich niet met voedselkeuze mag bemoeien, zal de overheid zich niet vierkant achter verduurzaming van voedsel scharen. Zo blijft het beperkt tot overheidsprogramma's als Jong Leren Eten, Jongeren op Gezond Gewicht en lokale visies en beleid. Het voedselbeleid is op Rijksniveau bovendien ook verdeeld tussen de ministeries van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Waar eindigt duurzame productie en begint gezonde consumptie?

Wat ook opvalt is dat met de groei van de organisatie van Greendish een zekere verzakelijking is ingetreden. Het lijkt erop dat Greendish niet meer wordt beloond voor zijn maatschappelijke interventie. De spraakmakende campagnes uit het begin van Variatie in de Keuken zijn er niet meer. Hoe groot is het ondersteunende waardenetwerk van Greendish? Kan de bouw van een groter sociaal netwerk van burgers/consumenten die samen met de business-to-business klanten optrekken, helpen in de PR en kunnen zij optreden als ambassadeurs om middelen aan te trekken en een grotere impact te bereiken? De combinatie met de groene campagneorganisatie Natuur & Milieu was strategisch gezien een goede zet en het is de moeite waard om opnieuw zo'n soort partnercombinatie te zoeken. Met een groter netwerk, meer impact, meer exposure en meer kans op financiële middelen.

Multi-actor perspectief: Greendish bewijst dat er een verdienmodel mogelijk is in verduurzaming voor horeca en cateraars. En toch lijkt het moeilijk om dat een versnelling te geven. Misschien omdat Greendish steeds nieuwe klanten voor het programma moet werven. Een abonnementsvorm kan dan helpen en draagt bij aan continuïteit. Meerjarige financiering werven vanuit een publieke bron zoals een overheid, of private bron zoals een zorgverzekeraar, draagt ook bij aan continuïteit.

Het team van Greendish heeft met directeur-oprichter Heijnen als best person lang gewerkt aan het vastleggen van best practices, waaronder praktijkgerichte methodieken, monitoring en impactmetingen. En mede dankzij hun samenwerking met universiteiten en de oprichting van een wetenschappelijke raad en expertpanels worden deze continu extern gevalideerd. Dat zou kansen moeten bieden om financiering te verwerven. Accreditatie door bijvoorbeeld het Voedingscentrum levert erkenning voor Greendish van een organisatie met

aanzien in het veld; dat kan voor nieuwe opdrachten zorgen. Een ander punt van aandacht is dat Greendish momenteel kennis over verduurzaming van het menu aanbiedt aan chefs die al in de praktijk aan het werk zijn. Deze kennis zou ook geïntegreerd kunnen worden in het onderwijsprogramma van toekomstige chefs. Dan hoef je het gebrek aan kennis over duurzaamheid niet steeds achteraf te repareren, maar is het een vast onderdeel van de basis opleiding van koks in Nederland.

Tips voor versnelling van het initiatief

- *Zoek net als Greendish strategische verbindingen met partijen die dezelfde belangen hebben en die dezelfde impact willen realiseren als jij en tegelijkertijd aanvullend zijn op de gebieden waar jouw organisatie goed in is.*
- *Zorg ervoor dat je je waardennetwerk blijft onderhouden als je je organisatie ontwikkelt van waarden- naar belangennetwerk.*
- *Het is een gemis dat er geen eenduidig beleid van de verduurzaming van het voedselsysteem is tussen de ministeries van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Een duurzaam voedselsysteem betreft zowel duurzame productie als gezonde en duurzame consumptie in het beleid. De transitie naar een duurzaam voedselsysteem kan aanzienlijk versneld worden als de politiek duurzame en gezonde voedselkeuzes bevoordeelt, door bijvoorbeeld belastingvoordelen.*

6 Tien tips voor de versnelling van de regionale voedseltransitie

Deze vijf praktijkvoorbeelden laten zien hoe initiatiefnemers met veel doorzettingsvermogen en creativiteit aan de slag zijn in regionale voedselketens. In hoofdstuk 5 gaven we tips aan de afzonderlijke initiatieven. In dit laatste hoofdstuk hebben we de tips die dezelfde strekking hebben geclusterd en komen zo tot tien tips voor de versnelling van de regionale voedseltransitie. Deze tien tips richten we aan de overheid en de initiatieven zelf.

Tips voor de overheid

- 1. De regionale voedseltransitie kan versneld worden als de overheid meerjarige financiële ondersteuning beschikbaar stelt totdat de basis op orde is voor deze voorzieningen na vijf tot zeven jaar. Meerdere maatschappelijke voedselinitiatieven komen na twee tot drie jaar op een kantelmoment waar nog blijvende financiering nodig is, vooral als zij een intermediaire, overkoepelende functie vervullen. Zo ook bij de Taskforce Korte Keten.*

2. *Het is belangrijk dat er snel een gemeenschappelijke agenda tot stand komt voor de ontwikkeling van regionale voedselnetwerken, met de TKK, de vele initiatieven (waaronder BB4F, Duurzaam Heeg en De Fruitmotor), het Rijk, de provincies, belangenorganisaties zoals LTO, onderzoek en private partijen. Al deze partijen zouden gezamenlijk een manifest moeten maken waarin visie, doel, strategie, middelen en een plan op hoofdlijnen worden afgesproken.*
3. *Dit manifest kan vervolgens in meer detail regionaal worden uitgewerkt in regionale voedselstrategieën (RVS), zoals er ook regionale energiestrategieën zijn (RES), met regionale doelstellingen, strategie, middelen en een plan voor uitvoering.*
4. *Het is een gemis dat er geen eenduidig beleid is van de verduurzaming van het voedselsysteem tussen de ministeries van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Een duurzaam voedselsysteem betreft zowel duurzame productie als gezonde en duurzame consumptie in het beleid. De transitie naar een duurzaam voedselsysteem kan aanzienlijk versneld worden als de politiek duurzame en gezonde voedselkeuzes bevoordeelt, door bijvoorbeeld belastingvoordelen.*

Tips voor de initiatieven

- 1. Maak behaalde resultaten goed zichtbaar, sla op de trom, meet de successen breed uit. Daarmee veranker je het vertrouwen in het project bij de projectdeelnemers. Daarnaast laat je externe stakeholders van het project, zoals gemeenten en provincie zien dat je de verwachtingen waar maakt; dat wekt ook bij hen vertrouwen. Vergeet hierin ook de lokale of regionale politiek niet. Het kost tijd en moeite maar als je je succes met anderen deelt, levert dat vanzelf weer wat op aan middelen, media-aandacht of nieuwe leden.*
- 2. Het ontwikkelen van een businessmodel - het bedenken, organiseren, evalueren en aanpassen - is een continu proces. Geef het de aandacht die het verdient: het is de basis voor een gezonde onderneming. Kies voor de juridische vorm die past bij de fase waarin het initiatief zit.*
- 3. Sluit je aan bij meerdere netwerken en vindt gaandeweg uit welk netwerk goed werkt voor jouw project. Een actief netwerk verbindt, inspireert, deelt kennis en ervaring, organiseert ontmoetingen waarbij kennis en ervaring gedeeld worden en weet de weg naar experts waar je met vragen terecht kunt.*
- 4. Maak innovaties die je succesvol hebt toegepast breed kenbaar, zodat andere initiatieven die kunnen kopiëren. Misschien heb je wel een nieuwe standaard uitgevonden.*
- 5. Zoek strategische verbindingen met gerenommeerde partijen die dezelfde belangen hebben en die dezelfde impact willen realiseren als jij en tegelijkertijd aanvullend zijn op de gebieden waar jouw organisatie goed in is. Samen sta je sterker.*
- 6. Zorg ervoor dat je je waardenetwerk blijft onderhouden als je je organisatie ontwikkelt van waarden- naar belangennetwerk.*

Verantwoording

Deze publicatie is tot stand gekomen in opdracht van en bekostigd door DuurzaamDoor. De auteurs zijn beiden lid van de Meedenkgroep van de Participatietafel Voedseltransitie van DuurzaamDoor en hebben jarenlange ervaring als ondernemers en onderzoekers van het (regionale) voedselsysteem. Deze uitgave is wat inhoud betreft onafhankelijk van DuurzaamDoor geschreven. Met de initiatiefnemers van de praktijkvoorbeelden zijn interviews gehouden en daarnaast is informatie opgezocht uit andere bronnen zoals websites en rapporten. De teksten zijn zoveel mogelijk voorzien van referenties naar (wetenschappelijke) publicaties.

Dankwoord

We bedanken René Bruijns van DuurzaamDoor voor de mogelijkheid om dit boekje te schrijven. Rosa Lucassen van Burosa bedanken we voor haar enthousiaste betrokkenheid en organiserende inbreng, waardoor dit boekje in deze vorm kon ontstaan. Merijn van Grieken van Van Grieken Tekst bedanken we voor de vakkundige eindredactie en Peter Koll voor de creatieve vormgeving. De inspirerende gesprekken met Bart Kraaijvanger (Taskforce Korte Keten), Freya Zandstra (Coöperatie Duurzaam Heeg), Jan Huijgen (BB4F), Henri Holster (De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor) en Joris Heijnen (Greendish) hebben geleid tot waardevolle lessen voor iedereen die geïnteresseerd is in hoe de regionale voedseltransitie versneld kan worden.

Over de schrijvers

Hilde Engels

Hilde Engels is Wageningse ingenieur en is al lange tijd werkzaam in verschillende functies en rollen in de voedingssector: als commercieel medewerker in de industrie, als innovatieconsultant in industrie en retail, als programmamanager bij een NGO, als ondernemer in de nieuwe economie en als toezichthouder bij een agrarische bank. De laatste vier jaar is ze oprichter-bestuursvoorzitter van De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor, die de regionale voedseltransitie in de praktijk brengt. Ze is lid van de Meedenkgroep van de Participatietafel Voedseltransitie van DuurzaamDoor. Daarnaast is Hilde buiten-promovenda van de Radboud Universiteit, meer specifiek aan de Nijmegen School of Management op de vakgroep Duurzaam Ondernemen, met als onderwerp de transitie naar een circulaire economie van het voedingssysteem.

Met Hilde Engels in contact komen? Stuur een e-mail naar: hilde@defruitmotor.nl

Jan Willem van der Schans

Jan Willem van der Schans is gepromoveerd aan de Erasmus Universiteit en heeft jarenlange ervaring opgedaan als onderzoeker bij Wageningen Economic Research. Zijn expertise richt zich op duurzaamheid, ondernemerschap en agro-industriële ketens. Hij heeft vele stadslandbouwinitiatieven en regionale voedselketens onderzocht en begeleid en geeft masterclasses over verdienmodellen van korte ketens. Jan Willem is medeoprichter van de Taskforce Korte Keten en was jarenlang lid van de stuurgroep EU Rural Networks' Assembly.

Ook Jan Willem is lid van de Meedenkgroep van de Participatietafel Voedseltransitie van DuurzaamDoor.

Met Jan Willem van der Schans in contact komen? Stuur een e-mail naar:

Janwillemvanderschans@outlook.com

Verder lezen - referenties

- [1] J. van Merriënboer, *Mansholt*. Nijmegen: Boom Amsterdam, 2006.
- [2] J. W. Schot, H. W. Lintsen, A. Rip, and A. A. A. de la Bruhèze, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3. Landbouw, voeding*, Deel 3. Zutphen: Walburg Pers, 2000.
- [3] Centraal Bureau voor de Statistiek, “Grotere melkveebedrijven en meer melk,” Den Haag, 02-May-2017.
- [4] D. H. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers, and W. W. Behrens, *The limits to growth*, Second edi. New York: Universe Books, 1972.
- [5] B. Hermans, “De mestmarathon. Kroniek van ruim 42 jaar Nederlands mestbeleid,” Utrecht, 2016.
- [6] Food and Agriculture Organization, *Livestock’s long shadow*. Rome: FAO, 2006.
- [7] J. S. C. Wiskerke, “On places lost and places regained: Reflections on the alternative food geography and sustainable regional development,” *Int. Plan. Stud.*, vol. 14, no. 4, pp. 369–387, 2009.
- [8] Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, “Naar een voedselbeleid,” Den Haag/Amsterdam, 2014.
- [9] Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, “Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden,” Den Haag, 2018.
- [10] M. Scholten *et al.*, “Technical Briefing Circular food production,” Wageningen, 2018.
- [11] H. Dagevos *et al.*, “Een wijde blik verruimt het denken: duurzaam voedsel produceren en consumeren in een breed kader”, LEI Wageningen UR, Den Haag, 2014.

- [12] T. Lang and M. Heasman, *Food wars: the global battle for mouths, minds and markets*, 2004th ed. London: Earthscan, 2004.
- [13] J. J. L. Candel, "Putting food on the Table: The European Union governance of the wicked problem of food security," Wageningen University, Wageningen, 2016.
- [14] C. A. Hallmann *et al.*, "More than 75 percent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas," *PLoS One*, vol. 12, no. 10, 2017.
- [15] D. Kleijn *et al.*, "Achteruitgang van insectenpopulaties in Nederland: trends, oorzaken en kennislacunes," Wageningen, 2018.
- [16] B. R. Barber, *If mayors ruled the world. Dysfunctional Nations, Rising Cities*, 1st ed. New York: Yale University Press, 2014.
- [17] J. S. C. Wiskerke and S. Verhoeven, "City Region Perspective," in *Flourishing Foodscapes: Designing City-Region Food Systems*, J. S. C. Wiskerke and S. Verhoeven, Eds. Amsterdam, 2018, pp. 39–46.
- [18] J. W. Van der Schans and S. Klein Gebbink, "Regionaal voedsel in Arnhem : naar meer regionaal voedsel in Arnhem," Wageningen, 2014.
- [19] I. J. Terluin, B. M. Kamphuis, D. A. Oudendag, and M. G. A. van Leeuwen, "Voedselvoorziening in Nederland onder buitengewone crisomstandigheden," Wageningen, 2013.
- [20] EIP-AGRI Focus Group, "Innovative Short Food Supply Chain management," 2015.
- [21] D. Loorbach, N. Frantzeskaki, and F. Avelino, "Sustainability Transitions Research: Transforming Science and Practice for Societal Change," in *Annual Review of Environment and Resources*, vol. 42, no. 1, 2017, pp. 599–626.

- [22] J. Rotmans, R. Kemp, and M. Van Asselt, "More evolution than revolution: transition management in public policy," *Foresight*, vol. 3, no. 1, pp. 15–31, 2001.
- [23] D. Loorbach and J. Rotmans, "Managing transitions for sustainable development," Netherlands: Springer Netherlands, 2006, pp. 187–206.
- [24] F. W. Geels, "Processes and patterns in transitions and system innovations: Refining the co-evolutionary multi-level perspective," *Technol. Forecast. Soc. Change*, vol. 72, no. 6 SPEC. ISS., pp. 681–696, Jul. 2005.
- [25] F. W. Geels, "Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case-study," *Res. Policy*, vol. 31, no. 8–9, pp. 1257–1274, Dec. 2002.
- [26] F. W. Geels, "The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms," *Environ. Innov. Soc. Transitions*, vol. 1, no. 1, pp. 24–40, Jun. 2011.
- [27] F. W. Geels, "A socio-technical analysis of low-carbon transitions: introducing the multi-level perspective into transport studies," *J. Transp. Geogr.*, vol. 24, pp. 471–482, Sep. 2012.
- [28] F. W. Geels, "Reconceptualising the co-evolution of firms-in-industries and their environments: Developing an inter-disciplinary Triple Embeddedness Framework," *Res. Policy*, vol. 43, no. 2, pp. 261–277, Mar. 2014.
- [29] B. Turnheim and F. W. Geels, "The destabilisation of existing regimes: Confronting a multi-dimensional framework with a case study of the British coal industry (1913–1967)," *Res. Policy*, vol. 42, no. 10, pp. 1749–1767, Dec. 2013.

- [30] B. Turnheim and F. W. Geels, "Regime destabilisation as the flipside of energy transitions: Lessons from the history of the British coal industry (1913–1997)," *Energy Policy*, vol. 50, pp. 35–49, Nov. 2012.
- [31] M. Arkesteijn, B. Van Mierlo, and J. Potters, "Methoden voor monitoring en evaluatie van innovatieprojecten," Wageningen, 2007.
- [32] D. Loorbach, "Transition Management: New Mode of Governance for Sustainable Development," Erasmus University Rotterdam, 2007.
- [33] H. Engels and J. Jonker, "A conceptual and empirical study into the process and emerging patterns enabling the transition to a circular economy: evidence from the Dutch dairy sector (submitted for publication)," in *Sustainability and Circular Economy, Volume 1, A*. Stefanakis and I. Nikolaou, Eds. Elsevier Inc., 2020.
- [34] R. Kemp, A. Rip, and J. W. Schot, "Constructing transition paths through the management of niches," *Path Dependence and Creation*. pp. 269–299, 2001.
- [35] R. Kemp, J. W. Schot, and R. Hoogma, "Regime shifts to sustainability through processes of niche formation: The approach of strategic niche management," *Technol. Anal. Strateg. Manag.*, vol. 10, no. 2, pp. 175–198, Jan. 1998.
- [36] A. Smith and R. Raven, "What is protective space? Reconsidering niches in transitions to sustainability," *Res. Policy*, vol. 41, no. 6, pp. 1025–1036, 2012.
- [37] F. W. Geels and J. J. Deuten, "Local and global dynamics in technological development: a socio-cognitive perspective on knowledge flows and lessons from reinforced concrete," *Sci. Public Policy*, vol. 33, no. 4, pp. 265–275, 2006.
- [38] P. J. Beers, J. A. Turner, K. Rijswijk, T. Williams, T. Barnard, and S. Beechener, "Learning or evaluating? Towards a negotiation-of-meaning

- approach to learning in transition governance,” *Technol. Forecast. Soc. Change*, vol. 145, no. October 2015, pp. 229–239, 2019.
- [39] M. Martiskainen and P. Kivimaa, “Creating innovative zero carbon homes in the United Kingdom — Intermediaries and champions in building projects,” *Environ. Innov. Soc. Transitions*, vol. 26, no. June 2017, pp. 15–31, 2018.
- [40] S. Van den Bosch and J. Rotmans, “Deepening , Broadening and Scaling up. A framework for steering transition experiments,” 2008.
- [41] F. W. Geels and R. Raven, “Non-linearity and Expectations in Niche-Development Trajectories: Ups and Downs in Dutch Biogas Development (1973–2003),” *Technol. Anal. Strateg. Manag.*, vol. 18, no. 3–4, pp. 375–392, Jul. 2006.
- [42] F. W. Geels and R. Kemp, “Dynamics in socio-technical systems: Typology of change processes and contrasting case studies,” *Technol. Soc.*, vol. 29, no. 4, pp. 441–455, Nov. 2007.
- [43] F. Avelino and J. M. Wittmayer, “Shifting power relations in sustainability transitions: A multi-actor perspective,” *J. Environ. Policy Plan.*, vol. 18, no. 5, pp. 628–649, 2015.
- [44] K. E. Weick, “Small wins: Redefining the scale of social problems,” *Am. Psychol.*, vol. 39, no. 1, pp. 40–49, 1984.
- [45] C. J. A. M. Termeer and A. Dewulf, “A small wins framework to overcome the evaluation paradox of governing wicked problems,” *Policy Soc.*, vol. 00, no. 00, pp. 1–17, 2018.
- [46] K. E. Weick, *The Social Psychology of Organizing*. Massachusetts: Addison-Wesley, 1969.
- [47] C. J. A. M. Termeer and A. Dewulf, “Opportunities of the ‘ small wins ’ approach for the transition challenges of the Ministry of Infrastructure and Water management,” Wageningen, 2017.

- [48] W. Steffen *et al.*, "Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet," *Science (80-.)*, vol. 347, no. 6223, 2015.
- [49] J. W. Van der Schans and D. Van Wonderen, "Korte Ketens in Gelderland," Den Haag, 2019.
- [50] World Commission on Environment and Development and G. H. Brundtland, "Our common future," *Eighth meeting of the WCED*, no. UN, IELP. Tokyo, pp. 1–11, 1987.

Dit is een publicatie van:

DuurzaamDoor

Croeselaan 15 | 3521 BJ Utrecht

Postbus 8242 | 3503 RE Utrecht

T +31 (0) 88 042 42 42

E info@duurzaamdoor.nl

www.duurzaamdoor.nl

DuurzaamDoor is een kennisprogramma van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het secretariaat van DuurzaamDoor is ondergebracht bij RVO.

DuurzaamDoor brengt partijen bij elkaar om samen te werken en van elkaar te leren. De aandacht ligt op de groene en duurzame economie. We informeren en inspireren met succesvolle voorbeeldprojecten, visies op transitie naar duurzaamheid en bieden slimme werkmethodes aan. Zo willen we duurzame projecten versnellen en opschalen.

Hoewel deze publicatie met de grootste zorg is samengesteld, kan DuurzaamDoor geen enkele aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele fouten.